

Kerkhoven en begraafplaatsen

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

38

Redactie en iconografische opzoekingen
Marcel Celis

Adviescomité
Christine Rouffin, Cyrille Segers
Kabinet van de Staatssecretaris Emir Kir
Dominique Pauchet en Oda Goossens
Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie
Dominique Pauchet
Directie Monumenten en Landschappen

Revisie
Kathleen De Koker en Ludo Gobin
Directie Monumenten en Landschappen

FOTOKREDIETEN

b = boven; m = midden; o = onder; r = rechts; l = links

Algemene Rijksarchief: 6(b); Stadsarchief Gent: 22(b); Stadsarchief Brussel: 3, 5, 8(o), 9(l), 45;
© Koninklijke Bibliotheek van België: 2(o), 19(o); Koninklijke Commissie voor Monumenten en
Landschappen: 37(o); © KIK-IRPA Brussel: 2(b), 38(b); Epitaaf vzw: 4, 6(o), 7(b), 8(b-l), 10(b), 20(o-r),
29(b), 31; P. Brewée collectie: 32(b); M. Celis: 1, 12, 15, 16, 17, 25, 26(o), 27, 28, 30, 39, 40(l), 42, 43, 44;
P. De Prins: omslag, 8(b-r), Duquenne: 21(o); O. Pauwels: 35; C. Vandervelde © Brussels Hoofdstedelijk
Gewest: 11(b), 13, 29(o), 33, 36, 40(r), 46, 47, 48.

Grafische vormgeving: La Page • Fotogravure en druk: Poot Printers
Distributie: Altera Diffusion • Vertaling: Gitracom

© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
Directie Monumenten en Landschappen, Guido Van Cauwelaert, directeur
CCN – Vooruitgangstraat 80 – 1030 Brussel – Tel.: 0800/13680

GEDRUKT IN BELGIË
WETTELIJK DEPOT: D/2004/6860/020

Kerkhoven en begraafplaatsen

Marcel Celis

PAROCHIALE KERKHOVEN	2
JOZEF II EN HET EINDE VAN HET ANCIEN REGIME	3
NAPOLEON I EN DE EEUWIGDURENDE VERGUNNING	4
HET KERKHOF VAN LAKEN	6
DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-JANS-MOLENBEEK	12
DE BEGRAAFPLAATS VAN BRUSSEL	18
DE BEGRAAFPLAATS VAN ELSENE	24
DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-JOOST-TEN-NODE	29
DE BEGRAAFPLAATS VAN UKKEL-DIEWEG EN VERREWINKEL ..	34
DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-GILLIS	37
DE BEGRAAFPLAATS VAN WATERMAAL-BOSVOORDE	42
DE BEGRAAFPLAATS VAN SCHAARBEEK	46

Parochiale kerkhoven

De Onze-Lieve-Vrouw van Laken, omringd door een omheining, met ingangsportiek en calvarie, die overeenstemt met het kerkhof. Detail van een plan uit 1707.

Sinds het Vijfde Concilie van Paderborn in 785 de christenen crematieverbod oplegde en het begraven van de doden verplichtte, vormden de kerk en het omringende kerkhof een gewijde grondeenheid, verwijzend naar de fysieke en spirituele band tussen de levenden en hun doden.

Personen van enig aanzien of vermogen genoten het voorrecht in de kerk, dicht bij het altaar te worden bijgezet, al dan niet met grafteken of epitaaf. Op het kerkhof zelf, rustplaats van modale stervelingen en vaak tegelijk boomgaard en marktplaats, werden bij de gemeenschappelijke graven zelden graftekens opgericht, gezien de beperkte ruimte noodgedwongen steeds opnieuw moest worden omgewoeld.

Laatste getuige, in de Brusselse agglomeratie, van deze wijze van begraven blijft het kerkhof van Laken, te vergelijken met dit van het Noord-Franse Marville met bijhorend knekelhuis, waar na ontbinding van de lichamen de beenderresten piëteitsvol werden bijgezet.

Vanzelfsprekend bleef het gebruik van deze kerkhoven exclusief voorbehouden aan katholieken. Andersdenkenden zagen zich genoodzaakt hun doden te begraven op het 'jodenkerkhof' voorbij de Naamsepoort, of voor de protestanten in de eigen tuin.

Oorlogsgeweld of epidemieën leidden wel eens tot de aanleg van noodbegrafplaatsen. Het Sint-Martinuskerkhof, ontstaan ingevolge de pestepidemie van 1316 in de schaduw van de eerste stadsomwalling op een boogscheut van de kathedraal, zou aldus nog blijven bestaan tot ver in de 18de eeuw. Schorremorie belandde dan weer op het armenkerkhof aan de Zespenningenstraat, beheerd door de Sint-Goriksparochie.

Aan de rand van het Brusselse Warandepark, ter hoogte van de huidige Parkdoorgang, bleef nog enige tijd het Sint-Martinuskerkhof voortbestaan. R. Sayer, *Plan routier de la ville de Bruxelles*, Londen 1782.

Jozef II en het einde van het ancien régime

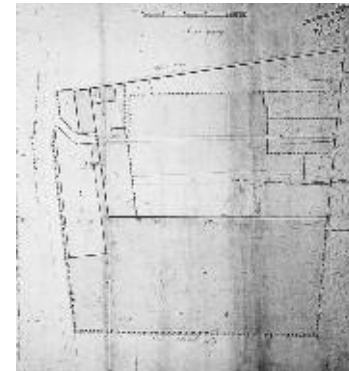
In kerken en stedelijke kerkhoven in het bijzonder zou de toestand op het einde van de 18de eeuw nochtans onhoudbaar worden omwille van het nijpend plaatsgebrek, het niet aflatend graafwerk en het steeds dreigend instortingsgevaar, ongeacht nog de doordringende geur.

In Frankrijk legde Lodewijk XVI deze wantoestanden aan banden met de *Ordonnance Royale* van 10 maart 1776. In de Oostenrijkse Nederlanden verbood Jozef II bij Keizerlijk decreet van 26 juni 1784 om na 1 november van dat jaar nog te begraven in kerken, gelastte hij de verdwijning van de kerkhoven uit de steden en gebood hij de aanleg van nieuwe begraafplaatsen buiten de stadsmuren. Protestantenvrouwen zouden er recht hebben op een eigen perk, zoniet een afzonderlijke begraafplaats.

De kerkfabriek van Sint-Goedele liet na enig zoeken op 4 oktober 1784 haar keuze vallen op een lap grond in Sint-Joost-ten-Node, aan de Leuvensesteenweg (ter hoogte van de huidige Notelaarstraat), dat zij zou delen met de parochies Sint-Jacob op de Coudenberg, Sint-Niklaas en Onze-Lieve-Vrouw van Finesterrae, en die – na aanbrenge van een kruis – op 13 november kon worden ingewijd. Protestantenvrouwen beschikten er over een eigen perk, afgescheiden door een muur en met individuele ingang. Palend aan de nieuwe begraafplaats lag deze voor Joden.

Op 28 oktober verwierf de kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle aan *den Schilt* in Sint-Gillis, nog voorbij het oude Montereyfort, grond voor haar eigen parochianen, deze van Onze-Lieve-Vrouw ten Zavel en Sint-Jan en Stefaan ter Miniemen en de doden van het Sint-Janshospitaal. Ook hier zouden de Protestantenvrouwen en Israëlieten (vanaf 1829) over hun eigen, naastliggende begraafplaats beschikken.

De kerkfabriek Sint-Catharina tenslotte week op aanwijzing van de stadsmagistraat uit naar het *Scheutveld* in Sint-Jans-Molenbeek, waar zij haar begraafplaats zou delen met de parochies Onze-Lieve-Vrouw Goede Bijstand, Sint-Jan-de-Doper en Onze-Lieve-Vrouw ter Rijke Klaren: een bunder grond langs de baan naar Dilbeek, rechthoekig,

Opmetingsplan van de begraafplaats van de parochie Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle in Sint-Gillis door L. Lacroix uit 1848.

verdeeld in vier gelijke delen – voor elke parochie één – met achteraan een strook niet-gewijde grond voor protestanten, ongedoopte kinderen en zelfmoordenaars.

De almacht van de kerkfabrieken over de kerkhoven en begraafplaatsen zou nochtans van langsom meer worden ingeperkt, te beginnen met hun secularisatie bij decreet van 14 december 1789. Bij decreet van 2 december 1793 legde Frans II daaropvolgend de kerkfabrieken de verplichting op om alle burgers op éénzelfde plek te begraven, ongeacht hun geloofsovertuiging. Bijzonder weinig populair, zouden de maatregelen door Napoleon I worden opgeschort met het Restitutiebepaling van 1803.

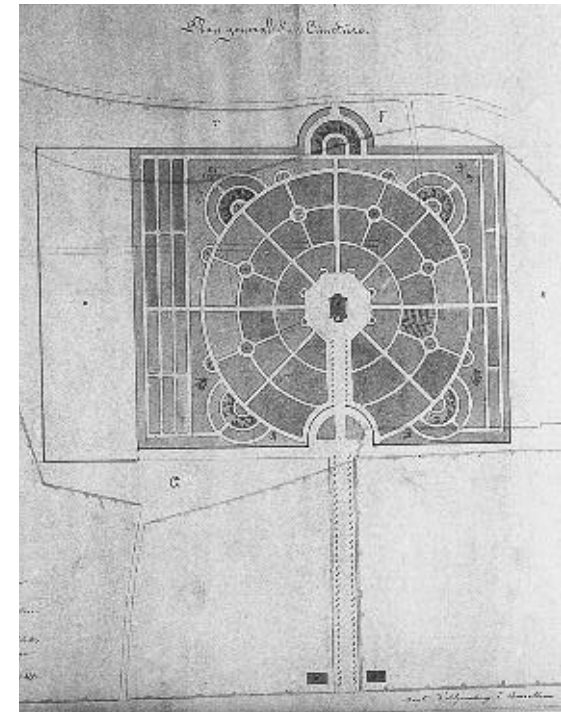
Napoleon I en de eeuwigdurende vergunning

Nog geen jaar later, met het Napoleontisch decreet van 23 prairial an XII (12 juni 1804), werd ook aan de gemeenten het recht toegekend begraafplaatsen aan te leggen. Bovendien kon eenieder voortaan op deze begraafplaatsen een eigen, onderscheiden perceel grond verwerven, voor onbepaalde duur en waarop een herdenkingsmonument kon worden opgericht. De openstelling, diezelfde dag, van het Parijse *Cimetière de l'Est* bijgenaamd *du Père-Lachaise* en in het licht van het ontluikend romantisme in parkvorm aangelegd als aardse Elyzische Velden, was geen zuiver toeval.

Waar de drie nieuwe Brusselse begraafplaatsen onder Oostenrijks regime nog behoorlijk onderhouden werden, raakten zij tijdens het Franse bewind schaamteloos in verval, in het bijzonder deze in Sint-Gillis en Sint-Jans-Molenbeek, wat de vrees op cholera-epidemiën aanwakkerde. Al snel ontorekend bevonden voor de opvang van de aangroeiende bevolking, dienden de begraafplaatsen bovendien herhaaldelijk te worden uitgebreid: deze van Sint-Joost in 1848, 1857 en 1861, Sint-Gillis in 1849 en 1860 en Molenbeek in 1860.

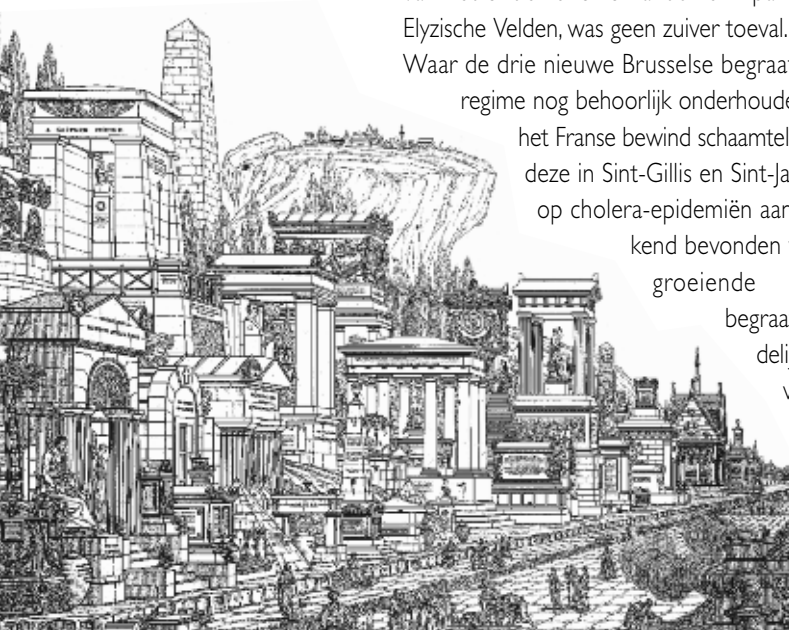
Nog in april 1858 zou een omzendbrief van burgemeester Charles De Brouckere de kerkfabrieken en de evangelische en Joodse consistories erop wijzen dat alle verzoeken tot nieuwe grafvergunningen voortaan voorafgaandelijk aan de goedkeuring van de gemeenteraad dienden te worden voorgelegd. Een arrest van het Hof van Cassatie van 13 februari 1864, waarbij een einde werd gesteld aan de sinds jaren aanslepende 'kerkhovenoorlog' tussen kerkfabrieken en liberale stadsbesturen, zou daaropvolgend het beheer van kerkhoven en begraafplaatsen onomkeerbaar toekennen aan de burgerlijke macht. Reeds op 12 oktober 1846 had een koninklijk besluit het ontwerp goedgekeurd van ingenieur-stedenbouwkundige Charles Vanderstraeten (†1868) voor de aanleg van een unieke, zowat 20 ha grote Brusselse begraafplaats, op de plaats van deze van Sint-Gillis.

Datzelfde jaar kwam de katholieke politicus en socioloog Eduard Ducpétiaux (1804-1868) voor de dag met het voorstel van een begraafplaats naar het voorbeeld van de Italiaanse *campo santo's*, inclusief een eigen stedelijke uitvaartdienst. Privé-investeerdere Adolphe Clabos en vennoot zouden in 1846 een verzoekschrift indienen voor de aanleg aan de stadsrand, bij voorkeur in Oudergem, van een 20 tot 30 ha grote elitaire begraafplaats, beheerd door een *Société Générale des Pompes Funèbres*, met eigen werkplaatsen en lijkwagens. Spijts het matig enthousiasme van het stadsbestuur en gezien het verzet van de Brabantse gouverneur Charles Liedts (1802-1878) tegen een door particulieren beheerde begraafplaats, diende A. Clabos in 1864 een tweede verzoekschrift in, ditmaal voor een 60 ha grote begraafplaats met overheidsparticipatie, waaraan de gemeenteraad in maart 1870 zijn steun betuigde. Onoverkomelijke logistieke problemen en de pregnante bevindingen van een regeringscommissie terzake, deden het college op 2 juni 1874 uiteindelijk besluiten tot de aankoop van een 30 ha grond in Evere, op een 5 km van het stadscentrum langs de Leuvensesteenweg, voor de aanleg van een eigen, centrale Brusselse begraafplaats.

Ongedateerd ontwerp van Louis Spaak voor een nieuwe begraafplaats van Brussel te Sint-Gillis.

Het Cimetière du Père-Lachaise volgens Quaglia, *Le Père-Lachaise ou recueil de dessins aux traits et dans leur justes proportions des principaux monuments de ce cimetière*, uit 1854.

Het kerkhof van Laken

Het kerkhof van Laken in 1849, door Ed. De Roy.

Hoever de geschiedenis van de parochie Laken teruggaat blijft onduidelijk. De vroegste, 17de-eeuwse afbeeldingen tonen de 13de-eeuwse vroeggotische Onze-Lieve-Vrouwekerk met kruisingstoren, de Sint-Barbarakapel in het verlengde van het noordtransept en het omringend kerkhofje.

Omwille van de bijzondere devotie van Aartshertogin Isabella (1566-1633) voor het miraculeuze Mariabeeld en de heilzame eigenschappen van de Sint-Annabron, zal het landelijke dorp in de 17de eeuw uitgroeien tot een bij Brusselaars geliefd bedevaartsoord. Het is geen zuiver toeval dat de Oostenrijkse gouverneurs-generaal aartshertogin Maria-Christina en Prins Albert van Saxe-Teschen in 1781 het *Groot Hof* laten ombouwen tot hun zomerverblijf *Schoonenberg*, en meteen een eerste impuls geven tot de populariteit van het plaatselijk kerkhof. Of met de woorden van Alphonse Wauters (1855): *'Tout ce qui avait brillé dans le monde prétendit dormir du sommeil de la tombe au pied de l'église de Laeken, près du palais que se faisaient construire les derniers gouverneurs généraux de la Belgique'*.

Het verblijf op *Schoonenberg* van de Franse Keizer Napoleon I en de Hollandse Koning Willem I is slechts van korte duur, tot de Belgische vorst koning Leopold I er zijn intrek neemt in 1831. Anticiperend op de nationalistische gevoelens van de bevolking, wordt de oppervlakte

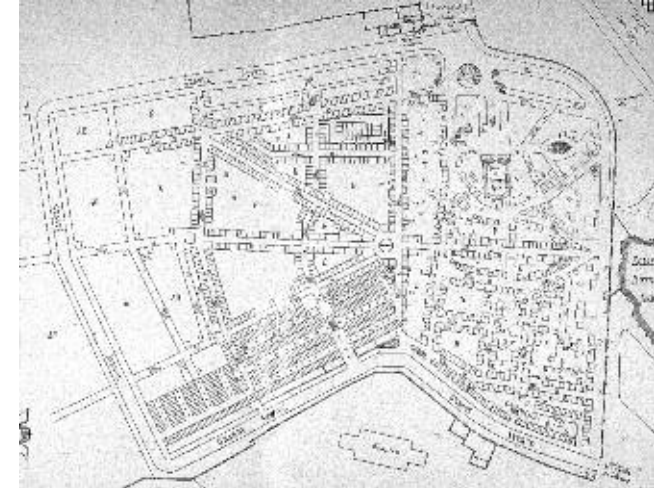
De lijkstoet van de koningin Louise-Marie komt aan bij de kerk van Laken op 14 oktober 1850. Lithografie van Van Derhecht in J. Géruzet.

van het parochiekerkhof het jaar daarop meer dan verdubbeld tot 1 ha 23.

In oktober 1850 overlijdt koningin Louise-Marie d'Orleans en wordt haar stoffelijk overschot bijgezet in de Sint-Barbarakapel. Speculerend op de immense populariteit van de vorstin, worden datzelfde jaar nog plannen ter goedkeuring voorgelegd voor een volgende uitbreiding van het kerkhof tot 2 ha 46 a, in oostelijke en zuidelijke richting.

Vier jaar later, in 1854, volgt de eerste steenlegging van de nieuwe, neogotische parochiekerk met crypte en grafkapel voor het Belgisch koningshuis, naar ontwerp van Joseph Poelaert. Ondanks opeenvolgende bouwfases, onder leiding van de architecten Antoine Trappeniens, Louis De Curte, Friedrich von Schmidt en Alphonse Grootaert, valt de bouw van dit groots monument tussen beide Wereldoorlogen stil.

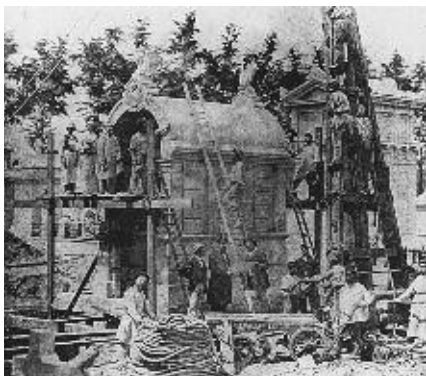
Bouvvallig geworden, dient de oude gotische kerk rond de eeuwwisseling grotendeels gesloopt te worden. Het bewaarde koorgedeelte wordt afgesloten met een nieuwe gevel, met daarin het herbruikte neogotisch portaal van L. De Curte waarmee de Sint-Barbarakapel na de controversiële bijzetting van koning Leopold I een eigen ingang had gekregen.

Grondplan van het kerkhof van Laken in A. Cosyn, *Le Cimetière de Laeken*, 1906.

Het kerkhof van Laken op een 2de november (*Le Patriote Illustré*, 1890). Op de achtergrond, naast de oude kerk, de nieuwe kerk in opbouw naar ontwerp van J. Poelaert.

In 1879, naast het ingangspaviljoen van de graf galerijen in opbouw, burgemeester Emile Bockstael, met hoge hoed.

De cenotaaf voor Pierre-Louis Bortier, met beeldhouwwerk van Philippe Parmentier, verwijderd uit de oude Onze-Lieve-Vrouwkerk en ondergebracht in de graf galerijen.

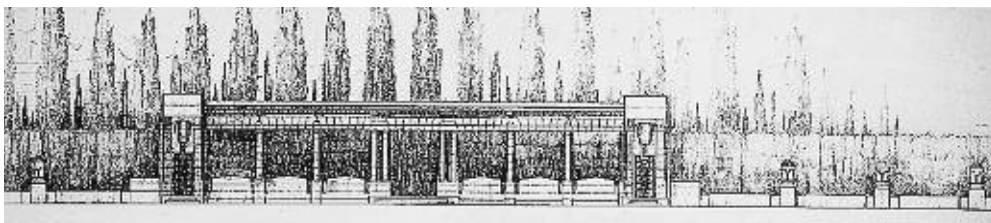

De stadsuitbreiding van Brussel en bevolkingstoename van Laken confronteren het gemeentebestuur halfweg de jaren 1870 met plaats tekort op het kerkhof. Naar voorbeelden in Zuid-Europa ontwerpt schepen van Openbare Werken ingenieur Emile Bockstael een net van ondergrondse graf galerijen, zowat 30 op 100 m ruim, gekoppeld aan bovengrondse monumenten, waarvan burgemeester Van Volxem in 1868 één der eerste begunstigen wordt. Met de bouw van een boogvormig columbarium door stadsarchitect François Malfait (1872-1955) vanaf 1933, krijgt deze een waardig sluitstuk.

Militaire Ereperken herinneren aan de Wereldoorlogen 1914-1918 en 1940-1945. Dit laatste, naar ontwerp van stadsarchitect Jean Rombaux (1901-1979), vormt tegelijk de laatste uitbreiding van het kerkhof.

Na Alphonse Wauters had ook de Lakense historicus Arthur Cosyn (1904) uitvoerig de aandacht gevestigd op deze merkwaardige, paradoxale plek – een tot begraafplaats uitgegroeid kerkhof uit het Ancien Régime – aan de nog landelijke stadsrand van Brussel, *'l'asile que l'aristocratie et la haute bourgeoisie choisissent de préférence: c'est le Père-Lachaise de la Belgique'*. Geen wonder dat de verbrijzelde, blauwhardstenen grafplaat van *'den Eersaemen Gilis Antoon. In zijn Leven Armmeeester Ende Kerckmeester deser Prochie. Sterft Den*

Het art-decocolumbarium van stadsarchitect François Malfait uit de jaren '30 vormt een waardig en symbolisch sluitstuk van de graf galerijen.

20 meert Anno 1649' er – inzake stand en taal – een zeldzame uitzondering vormt.

Niet Louise-Marie d'Orleans (1812-1850) wiens koninklijke schim hier weemoedig rondwaart, is hier de *primus inter pares*, maar wél de ongenaakbare cantatrice Maria Felicitas Garcia 'La Malibran' (1808-1836) die met haar dramatisch levenseinde *'on stage'* in Manchester, het hoofd van haar aanbidders finaal op hol bracht. Raakten Parijs en Brussel toen niet in een bittere strijd gewikkeld om het met luister in de plaatselijke kathedraal bijgezette lijk van Charles de Bériot's beminde echtgenote? Het jonge België zou triomferen en haar gelijk vormgeven met een naar toenmalige normen gigantische grafkapel door Tilman-François Suys (1783-1861), majestatisch overschaduw door het gebladerte van een honderdjarige treurbeuk. Binnenin, omgeven door een mozaïekvloer van vlammende fakkels, een door 'hofbeeldhouwer' Guillaume Geefs (1805-1883) uit Carraramarmer gesneden 'Madonna' met de trekken van de afgestorvene, de ogen smachtend hemelwaarts gericht. Onverhulde lyriek waar Alphonse de Lamartine een onsterfelijk bijschrift voor bedacht:

*'Beauté, génie, amour, furent son nom de femme,
Écrit dans son regard, dans son coeur, dans sa voix
Sous trois formes au Ciel appartenait cette âme.
Pleurez, terre! et vous Cieux, accueillez-la trois fois!'*

Het kerkhof oogt heden als een golvende, blauwhardstenen stad, in stilte overgeleverd aan al wie na 1830 naam en faam had weten te vergaren bij de opbouw van het land, of zoals A. Wauters stelde: *'On*

De schim van koningin Louise-Marie d'Orléans, dwalend over het kerkhof van Laken. Lithografie van H. Borremans, na 1850.

Cantatrice Maria Félicia (La Malibran) als Desdemona in Rossini's *Othello*, geborsteld door Henri Decaisne (Parijs, Musée Carnavalet).

Het kerkhof van Laken met de voormalige parochiekerk. Tekening van grafbeeldhouwer Ernest Salu, ca. 1900.

Het eclectisch grafmonument van neoklassieke inspiratie voor bouwmeester Joseph Poelaert, een ontwerp van zijn medewerker Joachim Benoit met medewerking van de beeldhouwer Bourré (J. Fonteyne, *Recueil d'Architecture Funéraire*, ca. 1879-89).

ne voulut pas, alors, être confondu avec le vulgaire des cadavres dans les catacombes de la cité'.

Guillaume Geefs signeerde er tevens de borstbeelden van de Brusselse burgemeester ridder Wyns de Raucourt (1779-1857), burgemeester van Laken Charles Joseph Herry (1805-1879) en minister Joseph Partoes (1817-1873), vader van 'architect der Godshuizen' François Partoes (1790-1873); maar ook in het bijzonder de levensgrote witmarmeren 'gisant' van graaf Jacques Coghen (1791-1858), België's eerste minister van Financiën en betovergrootvader van HKH Paola Rufo di Calabria; samen trouwens – voor de fraaie neoromaanse grafkapel – met bouwmeester Jean-Pierre Cluysenaar (1811-1880), na de bouw van de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen en het Koninklijk Muziekconservatorium hier op het hoogtepunt van zijn roem.

Hun Herentalse tijdgenoot Charles Fraikin (1817-1893) zag zich gelast met de meer dan levensgrote vereeuwiging van zakenman-filantroop Ferdinand Nicolaÿ (1772-1854) als een late interpretatie van Lorenzo de Medici, Michelangelo's 'Florentijnse Denker'. De Franse 'salonbeeldhouwer' Ernest Carrier-Belleuse (1824-1887), ateliermeester van August Rodin en opdrachthouder voor de sculpturale aankleding van Léon Suys' Beursgebouw, pikte niet lang nadien de opdracht in voor een monumentale 'Ode aan het Onderwijs' op het mausoleum van de gezusters Ghémar en hun broer Louis (1819-1873), 'pionier van de fotografie'. De Bruggeling Henry Pickery

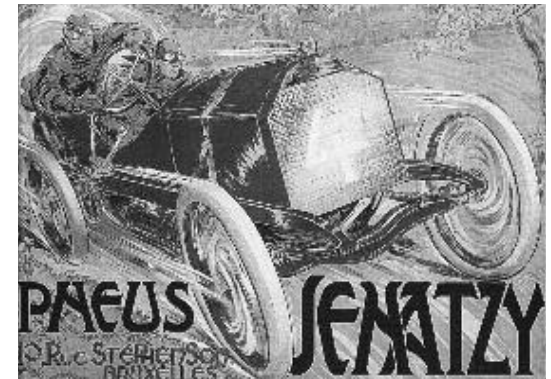
(1828-1894), hield bij zijn classicistisch monument voor de mooie virtuoze pianiste Marie Pleyel (1811-1875) aanwijsbaar Antonio Canova's mausoleum voor Vittorio Alfieri voor ogen: een late hulde aan een grootmeester in het genre.

Door steenkanker verteerd staart Joseph Poelaert's borstbeeld vanuit zijn grafkapel – het portaal op schaal van 'zijn' Justitiepaleis – met blinde ogen langsheen een fiere Emile Bockstael (1838-1920), Weelderige klimop – *'il ne s'attache qu'aux malheureux'* – overwoekert dan weer de trotse hoge tempel van tuinman Jacques Kips (†1869) en diens echtgenote Napoléone de Masséna (†1864), dochter van de Franse maarschalk. Bij de zomerzonnenvende reikt in het schrijn Evrard-Flignot een versteende vrouw vertwijfeld naar een ijl hart van licht, onverstoord vanop zijn ruwe stenen sokkel gadegeslagen door A. Rodins bronzen 'Denker', gul mecenaat van veilingmeester-kunstminnaar Jef Dillen (1878-1935) 'et son épouse'.

Men vindt ze na enig dwalen, ingepast tussen deze van de burgemeesters Nicolas Rouppe (Rotterdam 1769-Brussel 1838) – een 30.000 man volgde de rouwstoet – en André Napoléon Fontainas (†1863); de van gewoon soldaat tot Brigade-generaal gepromoveerde Charles Niellon (†1871); 'architecte du Roi' Alphonse Balat (1818-1895), de stadsbouwmeesters Louis De Curte (1817-1891) en Victor Jamaer (1825-1902); hun confrater Jean Baes (1848-1914), ontwerper van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg; de symbolistische kunstschilders Xavier Mellery (1845-1921) en Fernand Khnopff (1858-1921) naast de oudere monumentalisten en 'historieschilders' Joseph Navez (1787-1869), Jean Portaels (1818-1895) en Edouard de Bièfve (1808-1882, diens *Compromis des Nobles* telde zomaar 5 m op 7); cartograaf Philippe Vandermaelen (1795-1869); zoon van een rubberindustrieel en snelheidsduivel Camille Jenatzy (†1913) nog aan het stuur van zijn *Jamais Contente*, de warenhuisbaronnen Vaxelaire en Delhaize en bouwpromotor Charles De Pauw (†1984).

Het grafmonument voor de pianiste Marie Pleyel door Henry Pickery (*Le Soir Illustré*, s.d.).

Camille Jenatzy met zijn *Jamais Contente* (Affiche van Georges Gaudi, Musée de la Vie Wallonne, Luik).

De begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

De ingangspaviljoenen met hekken van de begraafplaats.

Grafplaat met zeilboot en bemanning van Bartolomeus Hofmans, 1706.

Gevolggevend aan het decreet van Jozef II had de Stad Brussel nog in 1784 ten behoeve van de parochies Sint-Catharina, Rijke Klaren, Sint-Jan-de-Doper en Goede-Bijstand in Sint-Jans-Molenbeek een bunder grond aangekocht tegenover het Leprozenhuis, aan de huidige Vier-Windenstraat, tussen de J.-B. De Cockstraat en de Lessenstraat. Het terrein vormde een eenvoudige rechthoek en was verdeeld in vier gelijke delen. Wellicht uitgebreid in 1847 maar omstreeks 1850 reeds beschamend onderkomen, zou de begraafplaats op 6 augustus 1877 buiten gebruik gesteld worden ten gunste van de nieuwe stadsbegraafplaats in Evere.

Blijkens de herdenkingsplaat aangebracht bij de hoofdingang, werd de huidige begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek zelf, aan de Gentsesteenweg en naar ontwerp van architect Joseph Praet, in gebruik genomen op 16 augustus 1864. De dag voordien – feestdag van de Maagd Maria en katholieke hoogdag – was het parochiekerkhof rond de Sint-Jan-de-Doperkerk door het gemeentebestuur voor

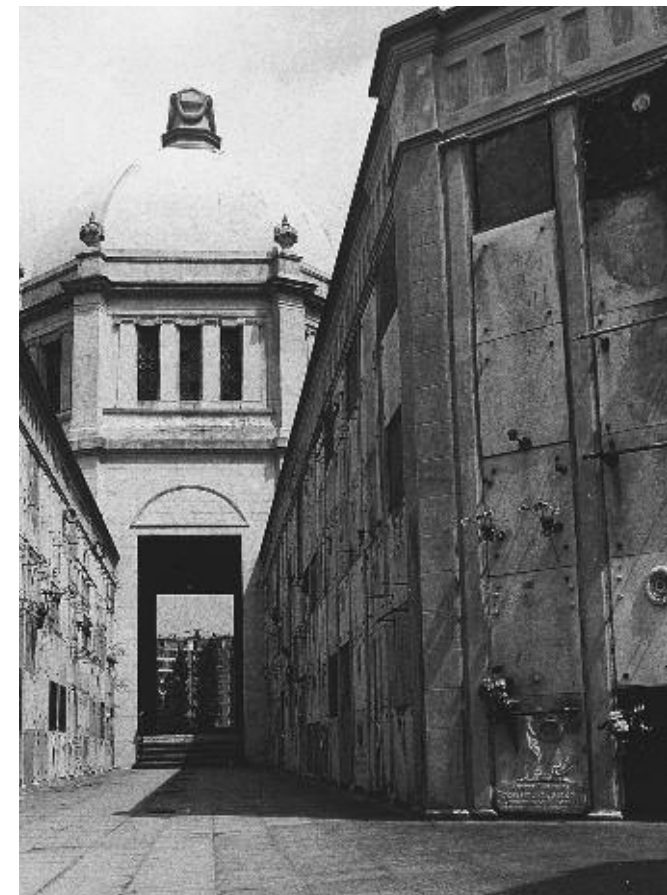
begraven gesloten (het zou pas worden geruimd in 1932 voor de bouw van de huidige kerk door architect Joseph Diongre). Geen wonder dat pastoor Ectors op bevel van zijn aartsbisschop zou weigeren de nieuwe begraafplaats in te wijden en de toegang tot het kerkhof aan gemeentelijke ambtenaren ontzegde. Een proces zou volgen, waarvan het vonnis de kerkfabriek in het ongelijk zou stellen. Beroep mocht niet baten en leidde in 1887 enkel tot de bekrachtiging van het verdict.

De eerste teraardebestelling op 17 augustus werd in het parochieregister blijvend geschandvlekt met de vermelding '*Sepultus in cimiterium profano*', en dit nog vier jaar lang.

Vermeldenswaard is artikel 34 van het gemeentelijk reglement van 12 juli 1886: '*L'inhumation des indigents au cimetière communal se fera, du 1er octobre au 31 mars, le matin avant 8 heures et l'après-midi après 3 heures et demie, et du 1er avril au 30 septembre, le matin avant 7 heures et demie et l'après-midi après 5 heures*'.

De hoofdingang van de begraafplaats wordt geflankeerd door fraaie paviljoenen in Toscaanse stijl, gekenmerkt door rood baksteenmetselwerk met zwarte plint, rondboogfriezen op lizenen en boogvormige ramen. Hardstenen pijlers met gedrapeerde urnen flankeren de ingangshekken. Hiernaast, tegen de binnenzijde van de muur, een grafplaat herkomstig uit de oude kerk voor '*den eersamen Bartolomeus Hofmans*' (1706). Het schip met roeiers herinnert aan de nabijheid van het kanaal van Willebroek, wat vele schippers ertoe bracht een officiële woonplaats te kiezen in Molenbeek. Een pad leidt diagonaal langsheen de oudste perken naar het gietijzeren calvariekruis uit 1864 van de Molenbeekse gieterij Wouters-Koeckx. Een tweede pad loopt rechtdoor naar de U-vormige, bovengrondse graf galerijen waarvan de bouw werd aangevat in 1880.

Koepel van de graf galerijen.

Neoklassiek van stijl, worden ze op hun eindperspectief gemarkeerd door een bezinningspaviljoen met polygonale koepel.

Mede omwille van het vrijwel onbestaande groen, verdienen minder de algemene aanblik van de begraafplaats dan wel enkele perken en individuele grafmonumenten enige aandacht voor hun plastische kwaliteiten of de naambekendheid van de overledene.

Historisch relevant is het neobarokke monument met gesluerde urn voor de steenkappers Paternotte-De Neufbourg, totstandgekomen in het eigen grafzerkmakersbedrijf aan de Lakensesteenweg. De burgemeesters Meeüs, Mommaerts, Hollevoet, Hanssens en Mettwie klinken vertrouwd omwille van hun straatnaam. Pierre Van Humbeek (1829-1890), ooit België's eerste minister van Onderwijs, lag in die hoedanigheid aan de oorsprong van de 'schoolstrijd'; E. Kindermans spreekt tot de verbeelding als directeur van de *Folies Bergères*, Jean Piron, leidde tijdens Wereldoorlog II de gelijknamige cyclistenbrigade. Sander Pierron (Molenbeek 1872-1945) begon zijn loopbaan als arbeider-lithograaf, maar schopte het als schrijver van verhalen, romancier en kunstcriticus (*La Sculpture Belge de 1830 à 1930*, 1931) tot onder meer professor aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Luik. Het blauwhardstenen grafteken met Bourgondische mijlpaal, waarop de woorden 'Forêt de Soignes' met een Bourgondisch schild en kruis, verwijzen naar zijn driedelige *Histoire illustrée de la Forêt de Soignes*, uit 1905 en 1935-36.

Weinig opvallend is de hardstenen stèle voor Augustine Eugénie Charlotte (1843-1896) en stafhouder bij de Balie van Brussel Anatole des Cressonnières (1832-1902), een ontwerp in art nouveau van Victor Horta (1897) met papaverbloem, irissen en typisch zweepsflag-motief.

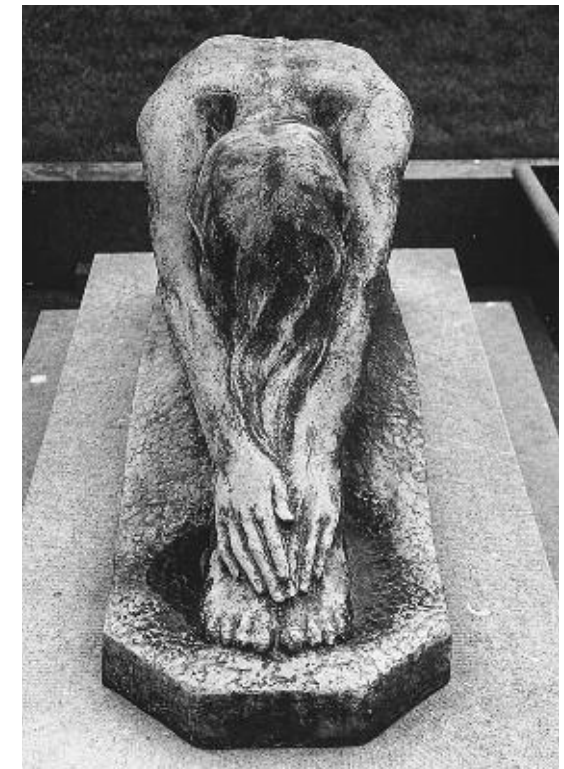
De neoklassieke 'sarcofaag' (ca 1909) voor de familie Laeremans vermeldt tevens de naam van baron Eugène Laeremans (Molenbeek 1864-1940), autodidact schilder van realistische, sociaal geïnspireerde genretaferelen – *Le Mort*, *Un soir de Grève*, *Les Émigrants* –, voor Camille Lemonnier 'le peintre des âmes qui ne parlent pas et des choses qui parlent pour elles'.

Toondichter Jan Frantz De Mol (1884-1914), behoort samen met François Marie (1844-1883), diens broer Willem (1846-1874) en echtgenote Joséphine (1873-?) tot een uitzonderlijk lyrische familie. Zijn kalkzandstenen grafstèle in geometriserende art nouveau draagt

een bronzen portretmedaillon door Georges Vandevoorde (1878-1964). Bronzen en stenen pleuranten van deze interbellumkunstenaar, leerling van Juliaan Dillens, Charles Vanderstappen en Victor Rousseau en directeur van de academie van Molenbeek, sieren de concessies Vancampenhaut (ca 1928) en Verrept-Dekeyzer, hier op een hoge trapezoïdale sokkel in travertijn.

Beeldhouwers waren op deze begraafplaats overigens bijzonder actief.

Op de grafsteen van Philippe Herdies en Angélique Rosaer Van Dessel knielt een levensgrote stenen vrouw (ca 1912). Victor Voets (1882-1950) boetseerde voor aquarelschilder Charles Voets een geknielde, voorover gebogen vrouw (1908), met een wijsvinger voor de lippen gebarend om stilte. Uitgestrekt over de tombe van gemeenteraadslid Jean Van Malder en echtgenote rouwt een witmarmeren, antiquiserend vrouwenbeeld (ca 1917?) van Joseph Witterwulghé (1883-1967). Alfred Courtens (1889-1967) signeerde

Het 'Bourgondisch' grafteken van Sander Pierron.

Een bronzen pleurante van A. Hamoir voor het familiegraf Beelaert.

Een realistische 'Nénée', Alfred Courtens 1931, en dito Jozef Cassimons, ca 1942, beide in art-decostijl.

De geajoureerde bronzen deur van de grafkapel Van den Bemden brengt een bloemlezing van funeraire symboliek.

in 1931 een realistisch art deco meisje voor de negen jaar jonge 'Nénée' Rose Ossola. Een jongetje in korte broek en slobberkousen (ca 1942, Alphonse Vanlaenen, 1888-1945), de elfjarige Jozef Cassimons, voedt vogels; een tweede jongetje verderop (beeldhouwer Ernest Salu) laat tortelduiven uit zijn hand papaverzaadjes pikken.

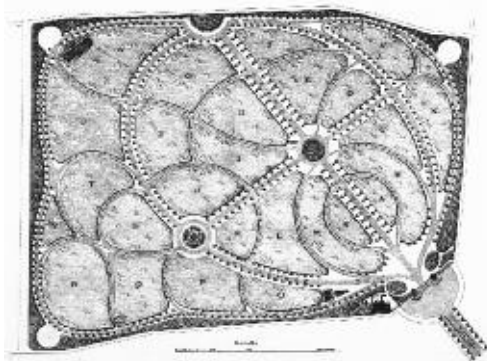
Van A. Hamoir is de naakte vrouw, gezeten op het familiegraf Beelaert, voorovergebogen, het hoofd op de knieën, haar en handen over de voeten gespreid.

Auguste Dewever (1836-1910) signeerde dan weer in 1901 een uitzonderlijke bronzen deur voor de grafkapel van de familie Van den Bemden: engelen, omringd door eikenloof, knielen bij een gesluisde urn, verstrengeld met de letter V; een tweede engel vraagt om stilte, een sleutel in de hand; een cherubijn met palmtak overschouwt de scène. Ernaast, voor de afgeknotte obelisk van de familie Huysmans, ontwierp dezelfde kunstenaar een bronzen laagrelief (1909) waar een moeder en haar kinderen geschaard staan rond de overleden vader.

Een bronzen 'Stilte' van V. Voets voor de kunstschilder Charles Voets.

De begraafplaats van Brussel

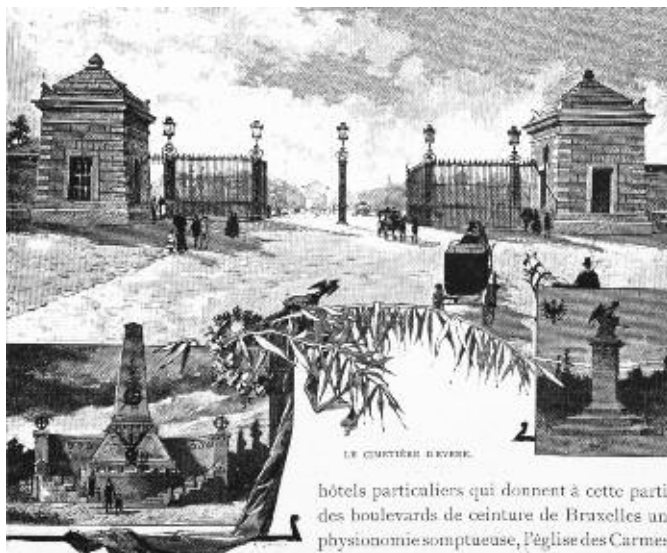

Oorspronkelijk grondplan van de begraafplaats van Brussel, in Evere, door Louis Fuchs (J. Fonteyne, *Recueil d'Architecture Funéraire*, ca 1885).

Bijna een eeuw na hun ingebruikname waren de Brusselse begraafplaatsen in Sint-Gillis, Sint-Joosten-Node en Sint-Jans-Molenbeek niet enkel krap geworden, maar bleken ze op hun beurt door de toenemende stadsuitbreiding ingehaald. Op aandringen, van de Hoge Raad voor Openbare Hygiëne zou de gemeenteraad in juni 1874 beslissen een 30 ha land aan te kopen op het grondgebied van Evere, langs de Leuvensesteenweg.

Plechtig ingehuldigd op 15 augustus 1877 door

de liberale, vrijzinnige burgemeester Jules Anspach (1829-1879), vormt de begraafplaats van Brussel in meerdere opzichten de tegenpool van het kerkhof van Laken. Geen organische groei hier, maar een uitgestrekt landschappelijk park, al snel uitgebreid tot een 38 ha, aangelegd door landschapsarchitect Louis Fuchs (1818-1902) en van stoere neo-Etruskische ingangspaviljoenen, een mortuarium en wachtcellen voorzien door stadsbouwmeester V. Jmaer. Geen stenen

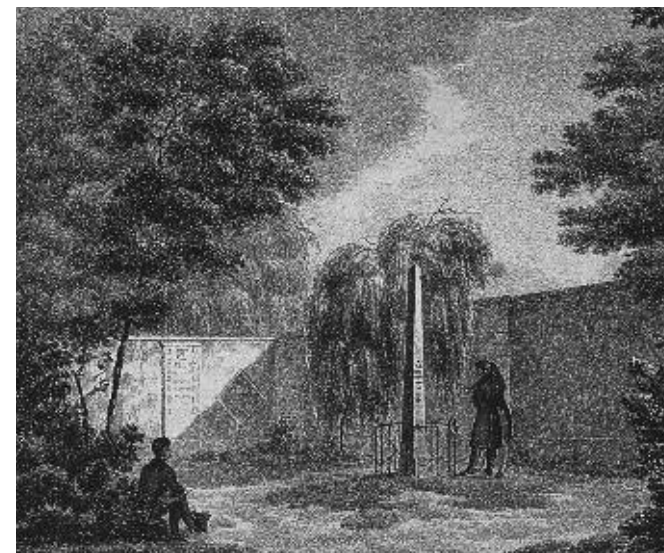

Een sfeerbeeld van de begraafplaats in E. Bruylant, *La Belgique illustrée*: de ingangspaviljoenen met hekken, een palmtak en de herdenkingsmonumenten van de Frans-Duitse oorlog van 1870.

dodenstad, maar 'Elyische Velden' met eindeloze dreven en slingerende paden, uitgestrekte grasvelden naast bospartijen, monumentale perspectieven of intiem door hagen omsloten perken. zilveresdoornen, cipressen, Indische en roze kastanjelaars, Byzantijnse hazelaars, eiken en platanen, robinia's, taxussen en treurwilgen vormen er een overweldigend vegetaal decor dat de nietig lijkende grafmonumenten veeleer beschutting lijkt te bieden dan de beoogde groene achtergrond.

Her en der wat oudere grafstenen of neoklassiek getinte monumenten, oorspronkelijk een 900-tal, op stadskosten overgeplaatst van de oude begraafplaatsen: Engelse slachtoffers of oud-strijders van de Slag bij Waterloo (18 juni 1815), maar ook 'Joséphine Napoleone de Monthollon, filleule de l'Empereur Napoléon Ier. Née à Sainte-Hélène le 26 janvier 1818 et décédée à Bruxelles le 30 Septembre 1818': een dochter van generaal Charles Tristan Graaf de Montholon Sémonville, adjudant van de overwonnen keizer, wiens echtgenote in 1818 haar intrek zou nemen in het Belle Vue-hotel, aan het Koningsplein.

Jacques Louis David (Parijs 1748-Brussel 1825), 'restaurateur de l'Ecole moderne de peinture' nam deel aan de Franse Revolutie, had openlijk de dood geëist van Lodewijk XVI tijdens de Conventie en, vurig aanhanger van de keizer, werd tijdens de Restauratie verbannen te

Volkstoeloop voor de begraafplaats op 2 november (tekening van G. Flasschuen in *Le Patriote illustré*, 1890).

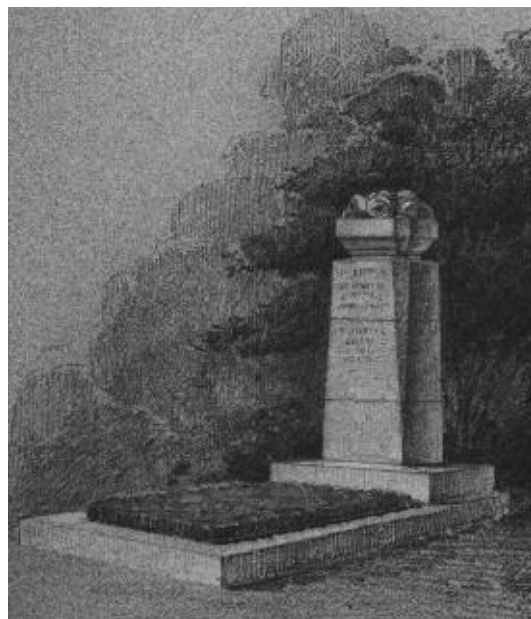
De driezijdige obelisk voor J.-L. David op de begraafplaats van de parochie Sint-Goedele te Sint-Joost-ten-Node.

Grafmonument voor Louis Hymans door Ernest Acker, 1885 (*L'Émulation*, 1888).

Grafmonument 'In salicibus suspendimus organa nostras' van Edmond en Paul De Vigne voor de directeur van het Koninklijk Muziekconservatorium F.A. Gevaert en conservator van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten H. Fierens-Gevaert (*L'Émulation*, 1895).

Grafstèle door Eugène Dhuicque voor zijn moeder Athalie Dhuicque, 1921.

Grafmonument voor de familie Wouters-Dustin door Joseph Caluwaers en Jules Lagae, 1904 (*L'Émulation*, 1906).

Portiek naar het Belgisch Militair ereperk '14-'18 door François Malfait en Matthieu Desmaré, 1928.

zijn meest originele art-nouveaugraftekens. Beyaert (1823-1894) zelf ligt hier begraven, en zijn zoon Dhuicque (1877-1955), maar evenzeer Louis Pavot (†1895, Gesu-kerk), Felix Laureys (1820-1897), Albert Charle (1821-1889, Charle-Albertkasteel), Antoine Mennessier (1838-1890, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk) of Joseph Naert (1838-1910, herenhuis Knuyt de Vosmaer) en Wynand Janssens (1827-1913, Vrijheidsplein).

Een nieuwe generatie beeldhouwers ook, met een Pieter Braecke (1858-1938), Jacques de Lalaing (1858-1917), Albert Desenfans (1845-1938), Paul De Vigne (1843-1901), Godefroid Devreese (1861-1941), Juliaan Dillens, Albert Hambresin (1850-1937), Jules Lagae (1862-1931) of Charles Samuel (1862-1938).

De begraafplaats biedt overigens ruimte te over voor openbare herdenkingsmonumenten: het hallucinante Engelse Waterloo-memoriaal (J. de Lalaing), het Duitse (Bluntschli & Mylins/E. Herter) en Franse memoriaal (Ch. Grand & L. Foettinger/Chapu & Bourgeois) voor de Frans-Duitse confrontatie van 1870-1871, het Belgische militaire ereperk '14-'18 met indrukwekkend portiek (François Malfait/Mathieu Desmaré) en herdenkingsmuur voor gefusilleerden (F. Malfait/Pierre Theunis).

Omslagillustratie van Pax. Camposanto di Genova, s.d.

Rechtsonder:

Mausoleum voor de familie Bischoffsheim door Louis Gonthyn, 1884, naar J. Fonteyne, *Recueil d'Architecture Funéraire*, ca 1885. Presentatietekening van een grafontwerp door Lucien François voor de *Société Granitière du Nord*, Gaudier-Rembaux, Aulnoye Nord, geprimeerd door de *Société Centrale d'Architecture de Belgique*. (Postkaart)

Grafmonumenten, neoclassicistisch, neogotisch of eclecticisch naar keuze, in *Nouveau Manuel Complet du Marbrier, du Constructeur et du Propriétaire de Maisons*, Manuels-Roret, Parijs, s.d.

De fascinatie, tijdens de Renaissance, voor de klassieke oudheid, gepaard gaande met de gestage herontdekking van materiële getuigen van deze verdwenen culturen, zouden reeds vanaf de vroege 18de eeuw aanleiding geven tot een historiografie van antieke grafmonumenten waarvan Giovanni Batista Piranesi's etsen in *Le Antichità Romane* (1756) één der vroegste en meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden zijn gebleven. Landgenoot Francesco Bianchini was hem hier weliswaar in 1726 voorafgegaan met zijn welluidende *Camera ed iscrizioni sepulcrali, de lioberti, servi, ed ufficiali della casa di Augusto, scopere nella Via Appia, et illustrate con le annotazioni*.

In eigen streek zou de haast encyclopedische fascinatie voor oude grafschriften reeds in 1613 leiden tot de publicatie door Franciscus Sweertius van een *Monumenta Sepulcralia et inscriptiones publicae privataeq. Ducatus Brabantiae*. Vanaf de

BOEKEN MET MODELLEN

tweede helft van de 19de eeuw en in het licht van de nog maar pas verworven onafhankelijkheid, zou zijn voorbeeld over het hele land navolging krijgen, niet zelden in monumentale boekvorm en schitterend geïllustreerd. Meest indrukwekkend zijn nog steeds de *Verzameling der Graf- en Gedenkschriften van de Provincie Antwerpen*, door P. Genard geproduceerd tussen 1856 en 1887, samen zes boekdelen en méér dan 3.000 pagina's in-folio. Elders zouden de graf- en gedenkschriften worden opgetekend door A. Van den Eynde voor Mechelen (1856), Ch.-Fr. Custis (1842-1845) en J. Gaillard (1861-1867) voor het arrondissement Brugge, baron L. de Herckenrode voor 'la Hesbaye' (1845), Jules de Saint-Genois (1857-1881) en Ph. Blommaert (1865-1866) voor de provincie Oost-Vlaanderen, J. Monoyer en Th. Bernier in Henegouwen (ca 1877), Jean Brouckaert in Dendermonde (1896)...

Intussen had de openstelling in 1804 van het *Cimetière du Père-Lachaise*, gevolgd door het monumentale *Staglieno* in Genua en het *Cimitero Monumentale* in Milaan de verspreiding op gang gebracht van heuse modellenboeken, waarin de nieuwste grafmonumenten en mausolea, ontworpen door de meest befaamde architecten en kunstenaars, gebundeld werden ter lering van de grafzerkmakersbedrijven en hun veeleisend geworden cliënteel. Quaglia's *Le Père-Lachaise ou recueil de dessins aux traits et dans leur justes proportions des principaux monuments de ce cimetière* (1854), bracht als voorloper

naast een 20 platen van individuele monumenten tevens een visionaire, slechts in detail realistische overzichtstekening, die de uitbouw van latere Europese begraafplaatsen grondig zou beïnvloeden. Louis Normand (*Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France*, 1863), Jean Boussard (*Recueil des Tombeaux les plus remarquables exécutés de nos jours et représentés en perspective*, ca 1865) en César Daly (*Architecture Funéraire Contemporaine*, 1871) zijn tot op heden, ook voor de funeraire architectuur in België, onmisbare referentiewerken. Italiaanse publicaties zouden hiervoor overigens niet onderdoen. De Milanese uitgever Felice Venosta bracht in 1885 een luxueus in fluweel ingebonden *Il Cimitero Maggiore di Milano nei suoi Monumenti* op de markt, in-folio en met 103 originele foto-afdrukken, waarvan alvast een exemplaar aanwezig bleek in het grafbeeldhouwersatelier Ernest Salu, te Laken. Nog steeds in Milaan, publiceerde de kunstuitgeverij Bestetti & Tumminelli vanaf ca 1924 de reeks in blauw linnen gevatte, fraai gedrukte portfolio's *Arte Funeraria Italiana*, met een ruime selectie art deco en modernistische grafmonumenten. Roberto Aloï zou dit in 1948 op kleiner formaat overdoen met zijn *Architettura funeraria Moderna. Architettura monumentale, crematori, cimiteri, edicole, capelle, tombe, stèle, decorazione*. In eigen land leidde de ingebruikname van de begraafplaats van Brussel tot de publicatie door Jules Fonteyne van een *Recueil*

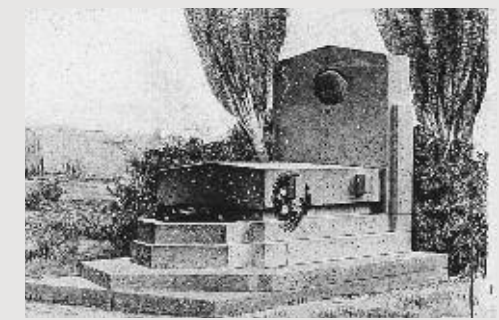

Frontispice voor deel I van *Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France, dessinés, gravés et publiés par L. Normand Ainé, A. Morel et Cie*, Parijs, 1863

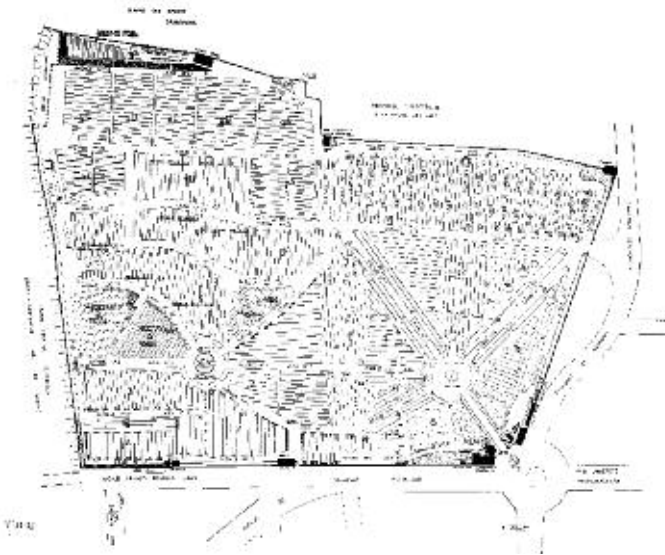
d'architecture funéraire. Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, pierres tombales, croix etc., uitgegeven in Brussel omstreeks 1885, met behalve het plan van de nieuwe begraafplaats en haar gebouwen, tevens een rijke keuze architectuurtekeningen van grafmonumenten door H. Beyaert, F. Laureys, J. Naert e.a. Het topniveau van dit werk zal nooit meer worden bereikt, ondanks latere, veelal door steenverwerkingsbedrijven opgezette albums en portefeuilles als *Rombaux Roland, Nouvel Album de la maison. Maison fondée en 1888* (ca 1900), *L'Art Funéraire Moderne*, door Salmain & Fils, Brussel, s.d. (ca 1920), of het art deco getinte *Sépultures Modernes* van L. Lecocq 'avec le concours de Messieurs Georges Béer, Van-Nueten et Lucien François architectes'.

Modernistische grafmodellen door J. Lecocq, *Sépultures Modernes*, Éditions H. Vial, Parijs, (sd).

De begraafplaats van Elsene

Begraafplaats van Elsene, grondplan.

In opvolging van het nog middeleeuwse kerkhof rond de 13de-eeuwse Sint-Kruiskapel en hiertoe genoodzaakt door de cholera-epidemie van 1832, neemt de gemeente Elsene datzelfde jaar een eerste begraafplaats in gebruik aan het Elsenblock, palend aan de weg naar Watermaal (ter hoogte van de huidige Burgemeestersstraat). Snel te eng gebleken ondanks een uitbreiding in 1847, wordt ze in 1877 vervangen door de huidige begraafplaats aan de Boondaalsesteenweg: een ontwerp van Edmond Le Graive en Louis Coenraeds. Aanvankelijk een kleine 5 ha groot, omheind met een 800 meter lange bakstenen muur en straalsgewijze aangelegd omheen een rondpunt, het geheel aangeplant met cypressen, refereert ze aan de Romeinse Via Appia, aardse afspiegeling van de Elysische Velden. Opmerkelijk is het verderop gelegen militair ereperk, bewaakt door de méér dan levensgrote bronzen krijgersbeelden van Charles Samuel, Marcel Rau, Isidore De Rudder en Jules Herbays, en voorafgegaan door het *Reposoir des Martyrs*, een tweede cirkelvormig perk omgeven door krijgshaftig ogende individuele monumenten. De nu welstellende bevolking, gelokt door de nog idyllische abdij-site van Terkameren met aansluitende vijvers, de aanwezigheid van een

Militaire School, het Cartografisch Instituut, meerdere kazernes met militair hospitaal en de *Université Libre de Bruxelles*, verklaren het cultuur- en kunsthistorisch ongemeen rijke funerair erfgoed van deze begraafplaats. Wellicht méér nog dan de begraafplaats van Brussel vormt deze van Elsene hiermee het organisch vervolg op het cultureel, intellectueel en politiek panopticum waaraan het kerkhof van Laken zijn bijnaam dankt van *Belgisch Père-Lachaise*.

De mausolea, vanaf 1903 niet zelden tot stand gekomen in de werkplaatsen van het naastliggende steenkappersbedrijf *Emile Beernaert* (1875), later *Gaudier-Remboux* (ca 1920) en *Destrebecq Frères* (ca 1947), dragen de signatuur van de meest gereputeerde kunstenaars: Eugène Simonis, Constantin Meunier, Jules Lagae, Josuë Dupon (1864-1935), Arthur Pierre (1866-1938), Léandre Grandmoulin (1873-1957), Georges Vandevoorde, Eugène De Bremaecker (1879-1963), Géo Verbanck (1881-1962), Joseph Witterwulghe, Armand Bonnetain (1883-1973), Marnix d'Haveloose (1885-1973), Jean Canneel (1889-1963), John Cluysenaar (1899-1980), Ernest Salu (1885-1980).

Een hoogtepunt vormt er het monument (1894 en 1924) voor de scheikundige Alfred Solvay en diens verwanten, een granieten sarcofaag in vloeiende art-nouveaustijl naar ontwerp van V. Horta; kort nadien zou dit hem de opdracht opleveren voor de bouw van het herenhuis van Armand Solvay aan de Louizalaan. V. Horta (1861-1947) ligt er begraven op enkele passen van Paul Saintenoy (1862-1952), net als Jules Brunfaut (1852-1942) in wezen een eclectisch architect, maar bekend gebleven de ene omwille van het warenhuis *Old England* aan de Hofberg, de andere omwille van zijn herenhuis voor scheikundige Théo Hannon te Sint-Gillis, beide in art-nouveaustijl. Adrien Blomme (1878-1940), huisarchitect van de brouwersfamilie Wielemans-Ceuppens, blijft onverbreekelijk verbonden met de voormalige *cinéma Métropole* in de Nieuwstraat; modernist Victor Bourgeois (1897-1962) met de *Moderne Wijk* te Sint-Agatha-Berchem; Alban Chambon (1847-1928) met het *Métropole Hotel* aan het De Brouckèreplein, diens broer Alfred met de kopergroene

Het Militair ereperk met soldatenbeeld.

'Le suicide du général Boulanger.
La scène reconstituée d'après des
documents recueillis sur place par notre
envoyé spécial, M. Riou' (L'illustration,
3 oktober 1891).

Het grafmonument voor Charles
De Coster, door E. de Valeriola.

hoofdzetel van de ASLK aan de Wolvengracht: hun met metaal beklede grafombe kan geen toeval zijn.

Is het *Cimetière du Père-Lachaise* berucht om zijn Jim Morrison, dan moet de begraafplaats van Elsene niet onderdoen met haar generaal Georges Boulanger (†1891). Laat deze Franse generaal 'La Revanche' aan de vooravond van de herovering op Duitsland van Elzas en Lotharingen zijn partizanen niet in de kou staan, om zich hier op 1 oktober 1891 – ontroostbaar – voor het hoofd te schieten bij de grafombe van Marguerite Brouzet, zijn 20 jaar jongere aan tuberculose overleden maîtresse: 'Ai-je bien pu vivre deux mois et demi sans toi'?

De Letteren, onder hun vele vormen, zijn er ten overvloedige vertegenwoordigd.

Stadsarchivaris en ULB-professor Guillaume Des Marez (1870-1931) verwierf onsterfelijk naam met zijn nog steeds herdrukte *Guide illustré de Bruxelles*; minder bekend zijn diens verwoede inzet voor de redding van de Ter Kamerenabdij, of zijn rijkelijk gestoffeerd neogotisch woonhuis aan de Klauwaertslaan: een voorafbeelding van diens 'bekerling' in extremis tot de katholieke kerk, voor *l'Universitaire* (1931) 'le festin des corbeaux autour d'un cadavre'? Léon Dommartin, oorlogscorrespondent in Sedan en bevoorrechte getuige bij het beleg van Parijs en het bloedige neerslaan van de Commune (1871) kreeg te Elsene onder zijn schuilnaam Jean d'Ardenne een eigen straat; dezelfde waar – op nummer 50 – Karl Marx in 1848 het *Manifest der Kommunistischen Partei* nog op papier had gezet. Dezelfde Frans-Duitse oorlog zou de inspiratiebron vormen voor Camille Lemonniers' *Les Charniers* (1881), een scherpe oorlogsaanklacht in de lijn van zijn omvangrijk naturalistisch (*Un Mâle*) en sociaal geëngageerd (*La Fin des bourgeois*) oeuvre. Meteen herkenbaar aan zijn blauwhardstenen Tijn Uilenspiegel – symbool voor het volksverzet tegen de Spaanse troepen van Filips II – is dan weer het grafmonument voor Charles De Coster (1827-1879), zelf ooit nog redacteur bij het satirische blad *Uylenspiegel*, geleid door Félicien Rops.

Beeldhouwer Félix Bouré (1831-1883) blijft ondanks zijn uit de kluiten gewassen leeuw voor de stuwadam op de Gileppe (of deze voor het Academiënpaleis) ten onrechte minder bekend, net als Marcel Rau (1886-1966), een productief ontwerper van grafmonumenten.

Hoewel hij als kunstschilder een niet onaanzienlijk oeuvre wist op te bouwen van religieus getinte werken, zou Constantin Meunier (1831-

1905) zijn roeping als beeldhouwer pas inzien na lijfelijke confrontatie – samen met Xavier Mellery – met de mensonterende werk- en leefomstandigheden in *Le Pays Noir*. Het postuum opgerichte Monument aan de Arbeid, bij het kanaal te Laken (binnen loopafstand van Mellery's atelier) en zijn woning-atelier aan de Abdijstraat blijven hiervan aangrijpend getuigen.

Slechts een teleurstellende eenvoudige grafsteen voor de grootsprakerige Antoine Wiertz (1806-1865) wiens van een gezond gigantisme getuigend geschilderd en gebeeldhouwd oeuvre goeddeels tot stand kwam in het atelier aan de Vautierstraat, dat hem – in ruil voor zijn nalatenschap – door de Belgische Staat ter beschikking werd gesteld; niemand minder dan Hendrik Conscience sleet er ooit nog als eerste museumconservator zijn dagen.

Op een steenworp vandaan, intussen weliswaar opgeofferd aan het Europese Parlement, het atelier van Jean-Baptiste Van Moer (1819-1884); ondanks een vrij gevarieerd historisch en documentair oeuvre blijft hij vooral bekend omwille van zijn vijftien doeken – in olieverf – van het 19de-eeuwse stadscentrum, vóór de overwelling van de Zenne.

Zoek geen verklaring achter 'Ô *Mélancholie. Aigre château des aigles*', het graf-schrift voor kunstenaar-doet-al Marcel Broodthaers (1924-1976) en vurig bewonderaar van surrealist René Magritte, al even hermetisch als de vele omkaderende 'symbolen' en overigens diens hele oeuvre.

Pianist en toondichter Arthur De Greef (1862-1940) werd dan weer niet zonder reden door Edvard Grieg als nauwelijks te evenaren vertolker geciteerd van diens werken voor piano. Hij deelt hier een zelfde perk met zijn Poolse confrater Joseph Wieniawski (1837-1912) en diens treurende stenen muze. Violonist en toondichter 'the king of the violin' Eugène Ysaye (1858-1931), in brons vereeuwigd door

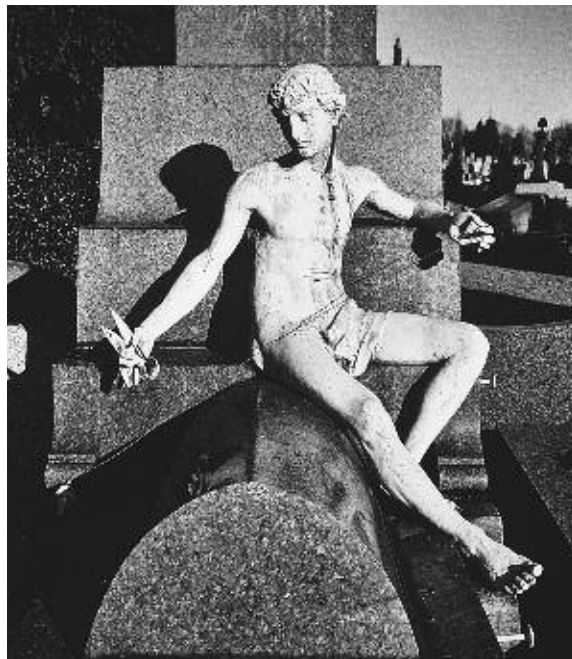

De grafstèle voor plastisch kunstenaar
Marcel Broodthaers.

Constantin Meunier, onderscheidde zich ondermeer door zijn vertolkingen van César Franck, Guillaume Lekeu en Claude Debussy. Vioolleraar van koningin Elisabeth zou zijn overlijden aanleiding geven tot de creatie in 1937 van de Ysaye-wedstrijd voor viool, in 1951 uitgebreid en omgedoopt tot de huidige Koningin Elisabethwedstrijd. Opmerkelijk wat 'Russische' kruisen ook op de begraafplaats van Elsene; Wit-Russen voor het merendeel (het graf van Nicolas Pouchkine, kleinzoon van, werd helaas weinig scrupuleus geruimd), massaal in Elsene toegestroomd na het uitbreken van de revolutie en mogelijks hierheen gelokt door de aanwezigheid van een orthodoxe kerk, sinds 1862 en dus meteen de oudste van het land. Traditionele blauwe hardsteen of kleurrijke granietvariëteiten, eclecticisme en art nouveau maar veeleer art deco, stenen of bronzen medaillons en volplastische beelden, kenmerken deze uitzonderlijke begraafplaats waar géén bezoeker onberoerd gelaten wordt door Eugène De Bremaeckers bronzen naakte jongeling-met-levensdraaden-schaar (concessie Caudelier), noch door Bacherini's in een 'drapage mouillé' gehulde Gilberte Amendt.

Gehuld in een 'drapage mouillé', een allegorie van de Nacht door Bacherini.

Een naakte jongeling door Eugène J. de Bremaecker snijdt een levensdraad door.

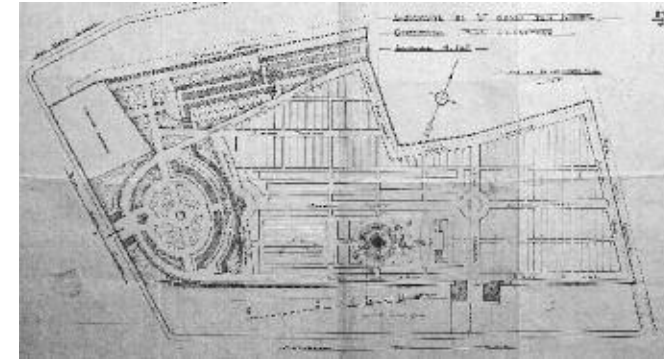

De begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

Hoewel Sint-Joost-ten-Node zich pas na 1794 gaat aftekenen als zelfstandige gemeente, beschikt de parochie al sinds de 14de eeuw over een kapel met eigen kerkhof.

Pas met de bouw van een nieuwe kerk vanaf 1833 dient het kerkhof te verhuizen naar Schaarbeek, hogerop de Leuvensesteenweg, rechtover de Brusselse begraafplaats 'Leopoldswijk'.

In 1879 wordt, nog steeds te Schaarbeek, de huidige begraafplaats aan de Henri Choméstraat in gebruik genomen. Dubbele graf galerijen in neoklassieke stijl, oorspronkelijk verbonden door een glazen kap, worden tegen de heuvelflank uitgebouwd vanaf 1890 en uitgebreid in

Grondplan van de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node in 1940, met herkenbare inplanting het voorplein, de oude en nieuwe graf galerijen, en de militaire ereperken.

Aan de ingang van de graf galerijen: Ellende, een groep in wit marmer in 1892 gerealiseerd door de beeldhouwer Guillaume Charlier.

1906 en 1913. In 1902 ontwerpt architect Léon Govaerts (1860-1930) nog een monumentale ingangspartij en dienstpaviljoenen in een neo-Etruskische art-nouveaumengstijl.

Aangelegd op een forse helling rond een traditionele, rechthoekige kern, wordt de begraafplaats voorafgegaan door een vlak voorplein met uitwaaierende paden. Tussen beide, de classicistische, boogvormige graf galerijen, rustend op trapezoidale pijlers. Een witmarmeren 'Ellende' door Guillaume Charlier (1892) – een meisje aan het doodsbed van haar moeder – markeert de hoofdingang. Voor het nabijgelegen graf van zijn schoonbroer, violist en viola da gamba-virtuoos Emile Agniez (1859-1909) ontwierp de beeldhouwer een levensgrote bronzen pleurante die zich ontfermt over de muzikant. Leerling van de gebroeders Geefs, Eugène Simonis en Charles Van der Stappen, zou Guillaume Charlier (1854-1925) het van Henri Van Cutsem geërfde herenhuis aan de Kunstlaan 16 op zijn beurt nalaten aan de gemeente. Zijn laatste rustplaats is herkenbaar aan een staande, hardstenen, pleurante (1927) van Pieter Braecke, met hoorn van overvloed en – eeuwige – slaapverwekkende papavers.

Het grafmonument met borstbeeld van burgemeester Armand Steurs (1842-1899), stichter-voorzitter van de *Compagnie intercommunale des Eaux de l'Agglomération bruxelloise*, bekleedt rechtover de hoofdingang een ereplaats. Een witmarmeren pleurante door Isidore De Rudder ligt languit voor hem te rouwen. Voor de juweliersfamilie Wolfers verkoos De Rudder een wanhopige, staande stenen vrouw, maar ook de Franstalige letterkundige Eugène Van Bommel (†1880), de Vlaamse letterkundige Michiel Vander Voort (†1867), de kunstschilders Eduard Agneessens (†1885), Charles De Groux (†1870) en Jean-Baptiste Madou (†1877) vonden op deze begraafplaats een eigen plek, zovele referenties aan de ooit populaire kunstenaarskolonie alhier.

Wellicht afkomstig van de begraafplaats aan de Leuvensesteenweg, valt het grafmonument voor Jean Nicolas Névraumont (1774-1849) op door zijn ongewone vorm – een 'crypte' met nis waarin een borstbeeld door Guillaume Geefs, bekroond door een obelisk – en rijke symboliek: twee cherubijnen met laurierkrans, omgekeerde toortsen, een zandloper met ouroboros (slang), doodshoofden en gesluierte urnen, een kruis. Bekommerd om het moreel en fysisch welzijn van zijn medeburgers zou deze welstellende filantroop persoonlijk bijdragen tot de bouw van de Sint-Jan-en-Nikolaaskerk (J.-P.J. Peeters 1849).

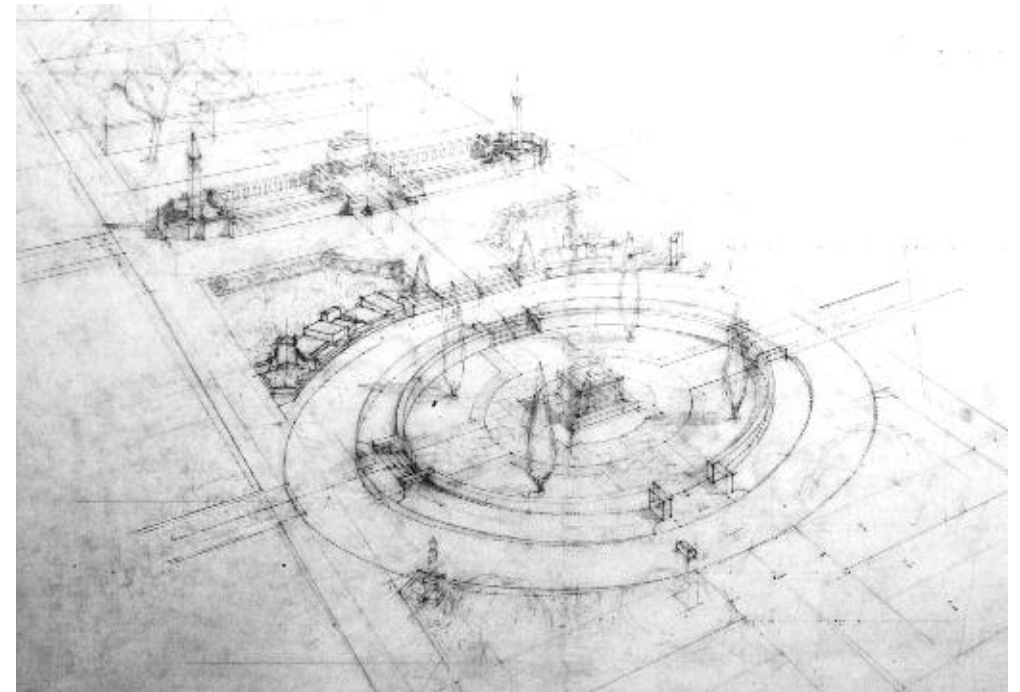
Het eclectisch grafmonument van Jean Nicolas Névraumont.

Na zijn overlijden ontving het Weldadigheidsbureel een forse som geld en een huis met tuin aan de Groenstraat, bestemd voor de oprichting van een ouderlingentehuis, het rond 1981 gesloopte *Hospice Névraumont* (E. Vanderauwera 1857).

Opmerkelijk stijlvol en waardig is het ereperk voor de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog (1925) naar ontwerp van architect Eugène Dhuique: centraal een massief travertijnen 'altaar' op een laag podium, omringende muurtjes en hagen, en hoge flankerende dodenlantaarns. De opvallende verwantschap met de Britse oorlogsbegraafplaatsen in de Westhoek is niet toevallig: in opdracht van de Staat zouden Dhuique en medewerkers vanaf mei 1915 méér dan drie jaar lang in de stukgeschoten frontstreek aan erfgoed pogen te redden wat nog te redden viel: een 'Mission Dhuique' die geschiedenis zou schrijven.

Geboren en getogen in Sint-Joost zou deze natuurlijke zoon van H. Beyaert hier ook graftekens ontwerpen voor de families Labbé-Cesarion (1935), evenals het blokvormig monument voor – door collaborateurs vermoorde – burgemeester Georges Petre (1874-1942).

Perspectief met de militaire ereperken door Eugène Dhuique, niet gedateerd.

CHARLES ROGIER (1800-1885)

Charles Rogier.

Zoals gebruikelijk voor illustere inwoners van de stad, en voor helden van de omwenteling van 1830 in het bijzonder, had de Stad Brussel op het Kerkhof van Laken een grafconcessie laten voorbehouden voor de liberale politicus Charles Rogier, in 1830 lid van het Voorlopig Bewind en van het Nationaal Congres, gouverneur van de Provincie Antwerpen, minister van Openbare Werken, tot driemaal toe minister van Binnenlandse Zaken, minister van Buitenlandse Zaken en tot tweemaal toe regeringsleider.

Bij diens overlijden in mei 1885 verkozen zijn nabestaanden nochtans hem te laten bijzetten op de nieuwste gemeentelijke begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node, waar hij, aan de Galileilaan 12, op staatskosten had verbleven. Mogelijks hield de keuze verband met de pijnlijk gewijzigde politieke verhoudingen, sinds de verkie-

zingen van juni 1884 de Katholieken aan de macht hadden gebracht ten nadele van de Liberalen, toestand die bij de gemeenteraadsverkiezingen in oktober daaropvolgend ongewijzigd bleef en bij de verkiezingen van 1894 deze laatsten voor lange jaren naar de oppositie zou dwingen.

Charles Rogier was verworpen tot 'persona non grata', en daar waar de oprichting van een waardig mausoleum het resultaat had moeten zijn van een nationale inschrijvingscampagne, kwam het initiatief nu slechts met moeite van de grond.

De - beperkte - ideeënwedstrijd, in het voorjaar 1887 uitgeschreven door het gemeentebestuur van Sint-Joost-ten-Node, zou worden beoordeeld door een uitgelezen jury. Onder het voorzitterschap van burgemeester Armand Steurs met enkele schepenen en gemeenteraadsleden, treft men er de namen aan van de architec-

ten Gédéon Bordiau, vader Hendrickx en zoon Ernest; de kunstschilders Jean-François Portaels, Ernest Slingeneyer en Alexandre Robert, en de beeldhouwers Jean-Joseph Jacquet, Thomas Vinçotte, Jef Lambeaux en Paul De Vigne.

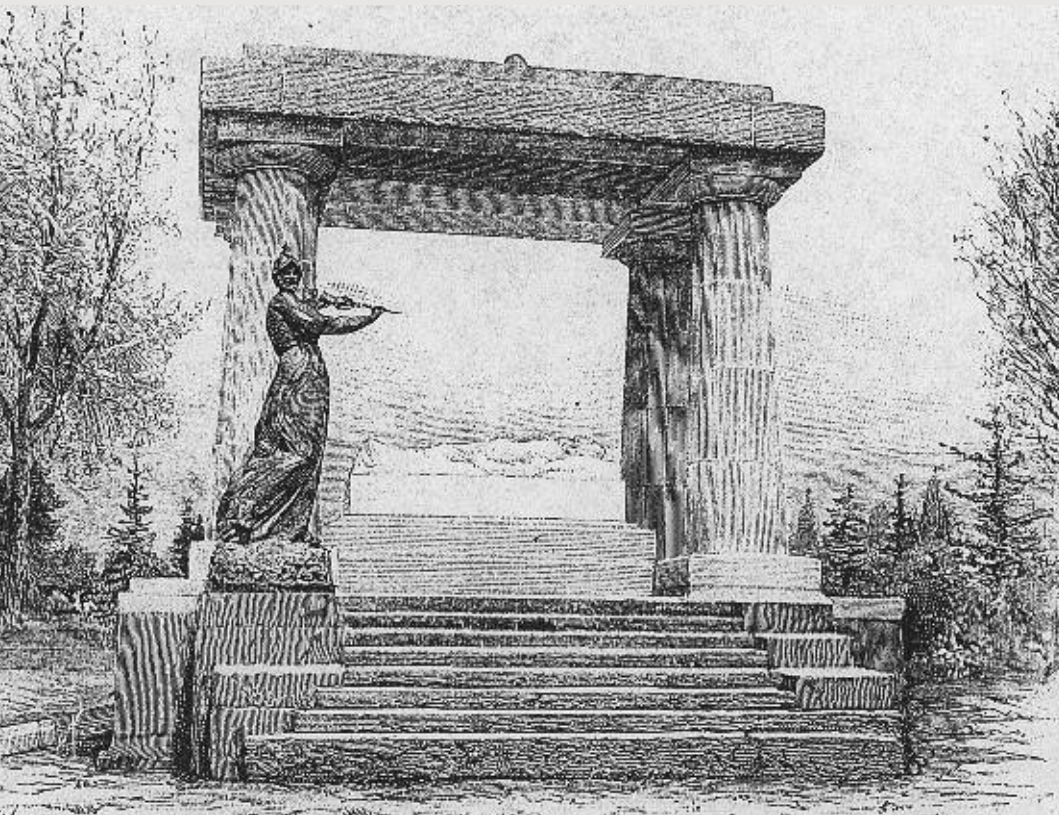
Een voorontwerp van architect Emile Hellemans, in de vorm van een cirkelvormige 'kapel', bleef om niet nader gekende redenen zonder gevolg, wellicht ingevolge de inmenging van H. Beyaert, waarop architect Paul Hankar en beeldhouwer Isidore De Rudder voor de proppen kwamen met een grondig afwijkend voorstel. Ingeplant als perspectiefsluiting op het culminerende eindpunt van de begraafplaats, een trapvormig podium waarop een ciboriumvormig tempeltje, waarvan de monoliete deksteen geschraagd wordt door forse, gecanneleerde Dorische zuilen. Beschut door dit baldakijn ligt Charles Rogier opgebaard als witmarmeren gisant, het hoofd rustend op eikenbladeren (1889). Aan zijn voeteneind, bij een zuil, staat een gehelmde Faam met palmtak (1890), allegorie van het vaderland België. Een crypte, onder de trappartij en voor bezoekers toegankelijk, herbergt de massieve stenen tombe met het stoffelijk overschot van de overledene.

Aan de symbolische betekenis van dit mausoleum kan niet worden voorbijgegaan. Wars van conflicten van taalkundige, politieke of confessionele aard, werd hier geopteerd voor een resoluut unionistisch monument, een personificatie van 's Lands

leuze 'Eendracht maakt macht', vormgegeven in een archaïserend Dorisch cyborium; geen katholiek gekleurde neogotiek, geen liberaal-vrijzinnig geconnoteerde neo-rennaissance!

Er is nauwelijks een groter contrast denkbaar dan dit tussen de stoere architectuur en de sierlijke, bijna etherische gisant, een tegenstelling die Jean-Pierre Cluysenaar en Guillaume Geefs een 30 jaar eerder reeds op het kerkhof van Laken uitbuitten met hun grafkapel en gisant voor minister van Financiën Jacques Coghén.

Aan de voet van de sarcofaag, een staande Faam voorzien van een helm en een palmtak.

◀ Het mausoleum voor Charles Rogier (P. Hankar en I. De Rudder), ingehuldigd op de begraafplaats op 27 mei 1892 (L'illustration, 28 mei 1892).

De begraafplaatsen van Ukkel-Dieweg en Verrewinkel

In Ukkel leiden de snelle aangroei van de bevolking en de cholera-epidemie van 1866 tot de in gebruikname vanaf 1867 van een gemeentelijke begraafplaats aan de Dieweg, op een plateau afhellend naar het dal van Sint-Job en het Zoniënwoud. Enkele jaren later worden het kerkhof van Sint-Job (1871) en dit rond de Sint-Pieterskerk (1876) in het dorpscentrum opgeheven, met recuperatie van het neogotisch smeedijzeren ingangshek en de flankerende arduinen pijlers uit 1851. Oorspronkelijk een 71 are groot, vertoont de begraafplaats een rechthoekig grondplan, onderverdeeld in langwerpige perken en op de kruising van de oorspronkelijke hoofdlanen gemarkeerd door een gietijzeren calvarie.

In 1945 wordt de begraafplaats op haar beurt gesloten voor nieuwe begravingen, ten voordele van deze op Ukkel-Verrewinkel.

Opmerkelijk zijn de talrijke Joodse graven, geconcentreerd op het verste en laagste deel van de begraafplaats, en dit sinds de sluiting in

Het grafmonument voor de bankiersfamilie Lambert op de begraafplaats Ukkel-Dieweg, Henri Maquet (*L'Émulation*, 1904).

1877 van de Joodse begraafplaats te Sint-Gillis. Herkenbaar aan de specifieke asjkenazim-symboliek, dragen deze grafmonumenten bekende namen: Hirsch, Nias, Stern, deze laatste met een art-nouveaumont naar ontwerp van V. Horta.

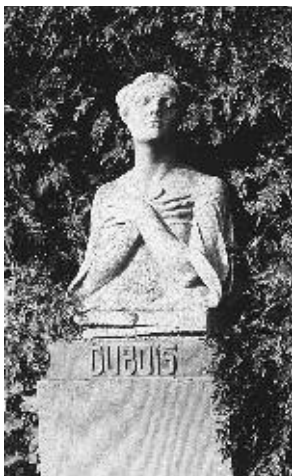
Ondanks de traditionele aanleg overweegt op deze gecontroleerd verwilderde begraafplaats een fin-de-sièclesfeer, gekoppeld aan het elitisme van in Ukkel residerende Brusselaars, onder wie: minister van Justitie en rabiaat katholiek Charles Woeste (1837-1922); schepen Victor Gambier (granieten art-nouveaumont); de brouwersfamilie Herinckx (neogotische kapel door G. Dhaeyer); de bankiers Lambert (neoklassieke kapel door Henri Maquet) en Allard (gigantische neoromaanse kapel door Charles Ghys 1878); de architecten Paul Hankar (1859-1901, bronzen epitaaf door Paul Jaspar) en Jean-Pierre Cluysenaar (1811-1880); kunstschilder Alphonse Asselberghs (arduinen monument door Ernest Salu) of *Kuifje*-tekenaar Hergé (1907-1983). Eénmalige kunstwerken vormen het egyptiserende monument Sermon-Van Gelder (Georges Henderickx-Marcel Rau); de neogotische grafkapel Fumière (A. Serneels-C. Vandecapelle), de art-nouveaumonten voor Josse Herinckx (G. Van Keerbergen, ca 1902) en Antoine Pauwels (Fernand Symons/ Eugène De Bremaecker, ca 1906), het rood-kalkzandstenen monument voor Dina Katz († 1908, beeldhouwer Auguste Puttemans 1866-1922) of dit voor Consistorie-voorzitter Louis Lassen (1700-1873), verwijzend naar de graven van de Cedron-vallei.

Sinds de sluiting van de begraafplaats in 1958 kon de plantengroei hier vrijwel ongestoord gedijen. Oude rozensoorten, hortensia's, forsytia's, sering, maar evenzeer zeldzame korstmossen, wijngaardlook, gele helmblom, boshyacint en maagdenpalm, duizendguldenkruid, heeblaadjes en maretak, samen een 200 soorten op minder dan 3 ha, toverden deze plek om tot een aardse tuin van Eden. Symbolische papavers en bloemenkransen, vleermuizen en lammetjes, handen en ankers, opgevouwen boeken of kruisen, toortsten en gebroken zuilen, tot zelfs stenen kikkers, belichaming van het kwaad en de zondige vrouw, her en der neergelegd, opgehangen, soms verveerd, overwoekerd, bieden hier een onovertroffen apotheose van het funeraire romantisme.

Ter vervanging van de Ukkelse begraafplaats aan de Dieweg werd deze te Verrewinkel in gebruik genomen in 1945. Spijts de onregelmatige

Het grafmonument voor Consistorievoorzitter Louis Lassen.

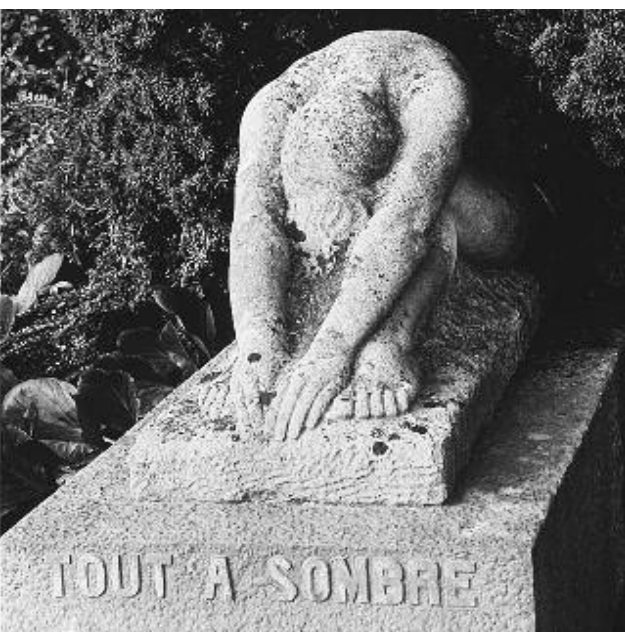

Op de concessie van de beeldhouwer Paul Dubois (1859-1938) bevindt zich een van zijn werken, Sereniteit.

vorm is het ruim 12 ha grote park strak onderverdeeld in 25 overwegend vierkante perken, zoals gebruikelijk met strooiweide (sinds 1971) en onderscheiden zones voor oud-strijders en oorlogsslachtoffers.

'Sérénité', een stenen vrouwenbuste, de armen gekruist over de borst, waakt over het graf van beeldhouwer Paul Dubois (1859-1938), succesrijke leerling van J.-J. Jacquet, Eugène Simonis en Charles Vanderstappen, stichtend lid van Les XX. 'Tout est sombre' stelt het grafscript van musicoloog Franz De Wever (1886-1946) onder de naakte, voorovergebogen pleurante van J. Witterwulghé, een opmerkelijk in diens oeuvre weerkerend thema. Beeldhouwer Léandre Grandmoulin (1873-1957), wiens oeuvre wordt gekenmerkt door sociaal realisme en een uitgesproken voorkeur voor antieke en historische thema's, opteerde voor 'Perseverare' en het borstbeeld van een jonge vrouw. Antoine Pompe (1873-1980), mede-ontwerper van de

tuinwijken *Kappelleveld* (Sint-Lambrechts-Woluwe) en *Het Rad* (Anderlecht) vertegenwoordigt samen met Joseph Diongre (1878-1963), wiens *Withuis* (Jette) en NIR-omroepgebouw (Elsene) tot de meest bekende werken horen, de hoogdagen van de art-decoarchitectuur en het vroege modernisme. David (1909-1955) en Alice Van Buuren-Piette (1887-1973) verbonden hun naam met de wonderbaarlijke art-decovilla (1928) Léo Erreralaan en de ruim 80 stuks tellende kunstcollectie, merendeels expressionisten en werken van Gustave Van de Woestijne (1881-1947). Auguste Vermeylen (1872-1945) tenslotte, eerste rector van de Vlaamse Rijksuniversiteit van Gent, medestichter van *Van Nu en Straks*, auteur, gewaardeerd kunstcriticus en spirituele leider van de Vlaamse beweging.

Een naakte en gezeten pleurante uit zijn wanhoop ten aanzien van het onvermijdelijke van de dood.

De begraafplaats van Sint-Gillis

Sinds de vroege 13de eeuw beschikt het vroegere *Obbrussel* over een eigen kerk, gewijd aan Sint-Gillis, met omgevend kerkhof op het huidige Sint-Gillisvoorplein.

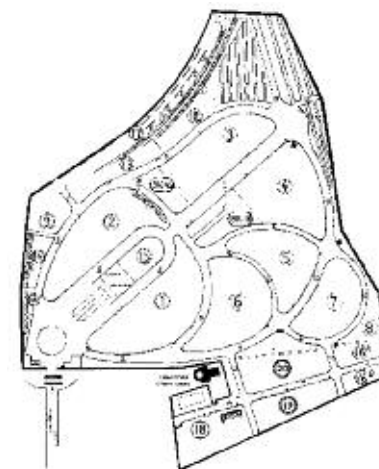
Gesloten in 1862 om de bouw mogelijk te maken van een grotere kerk naar ontwerp van Victor Besme, verhuist de dodenakker naar de Bosstraat. Een 67 are groot en zonder enig onderscheid van geloofsovertuiging, ontstaat hier de eerste 'gemeentelijke' begraafplaats van de Brusselse agglomeratie.

Plaatstekort leidt in 1881 tot de ingebruikname van een ruimere begraafplaats te Ukkel-Calevoet, aan de Alsebergsesteenweg. Tegen beter weten in, want de drassige kleigrond noopt tot sluiting in 1895 en een nieuwe verhuizing naar de huidige begraafplaats aan de Stiltelaan.

Aanvankelijk 12,5 ha groot, in uitwaaiende curven aangelegd door architect Edmond Quéting op een zanderige, naar het westen gerichte helling, biedt de begraafplaats een wijds panorama van Drogenbos tot de stadsrand van Ukkel, Vorst en Sint-Gillis met, aan de overzijde van de Zennevallei, de eerste huizen van Anderlecht, Itterbeek en Dilbeek.

Over de monumentale ingangspartij, ook hier in neo-Etruskische stijl, waakt *Le Silence de la Tombe*, Juliaan Dillens' aangrijpende witmarmeren treursculptuur.

Ook hier verrijzen, vanaf 1877, tegen de helling aangebouwde ondergrondse graf galerijen, sindsdien buiten gebruik geraakt en na 1930 geleidelijk vervangen door grafcellen in openlucht. In 1932, ingevolge de pas gestemde wet op de lijkverbranding, bouwt Lucien De Vestel

Grondplan van de begraafplaats van Sint-Gillis, aan de Stiltelaan te Ukkel (gemeente Sint-Gillis - begraafplaats, aanwijzingsbulletijn).

Ontwerp van E. Quéting voor de hoofdingang van de begraafplaats.

Het gipsmodel op ware grootte van Juliaan Dillens' *Le Silence de la Tombe*, 1894-1896.

Het grafmonument voor SCAB-voorzitter Valère Dumortier, een ontwerp van architect Fernand Symons (*L'Émulation*, 1904).

(1902-1967) aan de rand van de begraafplaats 's lands eerste crematorium.

Inzake inplanting – op een helling – vergelijkbaar met deze van Sint-Joost-ten-Node, maar als tijdsbeeld veeleer met deze van Elsene, biedt de begraafplaats van Sint-Gillis een bloemlezing van het politieke en bloeiende culturele en artistieke leven van de gemeente aan de overgang naar de 20ste eeuw.

De burgemeesters Jean Toussaint Fonsny, Maurice van Meenen en Géo Bernier delen er het gezelschap van Valère Dumortier (1848-1903), hoofdarchitect van de Provincie Brabant (hoedanigheid waarin hij de restauratie leidde van het Gentse Gravensteen en de Brusselse Anneesenstoren), stichter en 24 jaar lang voorzitter van de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* en uitgever sinds 1874 van *L'Émulation*. Zijn grafmonument in art-nouveaustijl werd in opdracht van de

SCAB ontworpen door Fernand Symons (1869-1942), schepen van en begraven te Elsene.

Slechts een paar treden hogerop prijkt het monument voor Juliaan Dillens, een origineel ontwerp van Eugène Dhuique. Eenvoudiger graftekens sieren de laatste rustplaats van de beeldhouwer Jef Lambeaux (1852-1908) wiens *Lied der Sotternieën* (Brussel, 1884), *Brabo fontein* (Antwerpen, 1887) en *Menselijke Driften* (Brussel, 1899) menige verbeelding op hol bracht. Elders liggen de kunstschilders Leopold Speeckaert (met portretmedaillon, laurierkrans, palmtak en 'stilleven' met schilderspaletten, penselen, schildersdoos en -bankje), historieschilder en directeur van de Academie van Sint-Gillis André Hennebicq (met neogotische zuil), of Franz en 'surimpressionistische' zoon Jean-Jacques Gaillard (1896?-1976) met een bronzen stoel als grafteken waarop de woorden 'J'recommence'.

Voor Generaal Albert Maes (1859-1915), 'Aide de camp du Roi' en plaatscommandant van de Antwerpse fortengordel, ontwierp Maurice Van Ysendyck een stoere neoromaanse grafkapel (1917), dit naar aanleiding van het overlijden van zijn 20-jarige dochter Suzanne. Zijn echtgenote zou ook nog gronden ter beschikking stellen en de bouw helpen financieren van de Sint-Suzannakerk te Schaarbeek, de vroegste Brusselse betonkerk (1925-1928) naar ontwerp van Jean Combaz.

Een abstracte stoel voor kunstschilder Jean-Jacques Gaillard.

Het 'agit-prop' monument voor Joseph Jacquemotte, stichter van de Belgische Communistische Partij.

Joseph Jacquemotte (Brussel 1883-trein Luik/Brussel 1936), stichter van het dagblad *Le Drapeau rouge* (1920) en grondlegger van de Belgische Communistische Partij (1921) wordt herdacht met een metalen vijfpuntige ster, een constructivistisch 'agit-prop' monument van Dolf-Ledel (1893-1976) verwant met het *Monumento ai morti nei Campi di Germania* (Richard Rogers e.a., ca 1948) op het *Cimitero Monumentale* in Milaan.

Een bronzen moederbeeld (ca 1903) van Eugène Canneel (1882-1966) prijkt op het monument van de familie Smits-Mullier, ooit eigenaars van een zijde-manufactuur in de Munthofstraat: 'A une mère. L'amour et le travail partagent sa vie. Son coeur fut simple et bon, généreux et charmant. Elle dort, non, hélas! Elle nous est ravie et ses enfants en pleurs l'appellent vainement.' Een hoge stèle met bloemenkrans en goudsmedenalaam waar een bronzen vrouw vertwijfeld naar grijpt (Hippolyte Le Roy, 1909) markeert de laatste rustplaats van de familie Wiskemann. Elders een vrouwenbeeld van Paul Dubois, nauwsluitend gedrapeerd, neergezegen op de grafsteen van de familie Fourneaux, het hoofd verzonken in de armen, een verpletterde bloemenkrans.

Het bedrijf E. Beernaert uit Elsene realiseerde dit monument naar ontwerp van architect P. Picquet, met een halfnaakte pleurante van Paul Dubois, gegoten door de C^o des Bronzes in Molenbeek.

'À une Mère'. Een waardige bronzen moederfiguur van Eugène Canneel.

JULIAAN DILLENS (1849-1904)

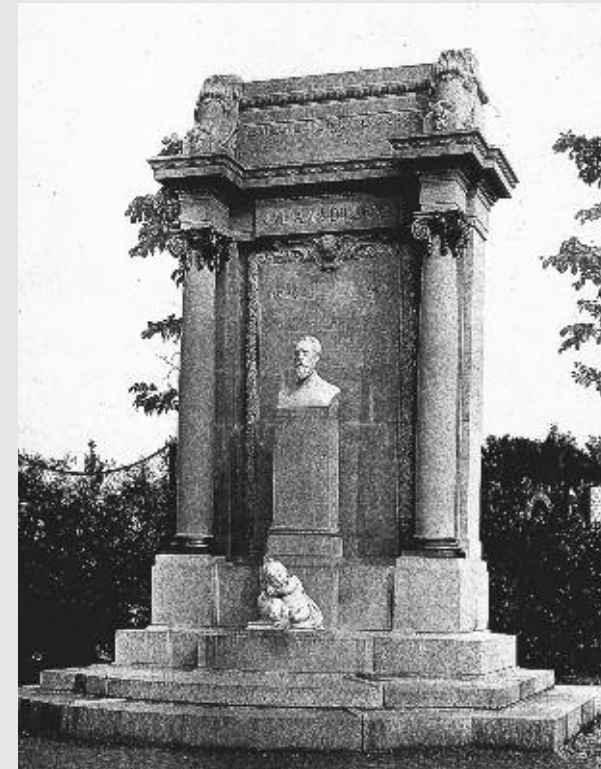
Zoon van de genreschilder Henri Dillens, ziet Juliaan Dillens het daglicht te Antwerpen op 8 juni 1849. Verhuisd naar Brussel in 1858 en na aanvankelijke studies aan het atheneum, schrijft hij zich op twaalfjarige leeftijd als toekomstige 'mécanicien' in voor de avondlessen aan de Academie voor Schone Kunsten, waar hij – tot 1867 – les volgt bij kunstschilder Joseph Stallaert en beeldhouwer Eugène Simonis, bij wie hij een verdere opleiding modelleren volgt tot 1874. Met de Franse beeldhouwer Ernest Carrier-Belleuse in ballinschap raakt hij aan een tijdelijke opdracht, met decoratief beeldhouwwerk voor het Beursgebouw te Brussel, waar hij bevriend raakt met Auguste Rodin.

Dillens vestigt voor het eerst de aandacht op zich in 1875 met *Énigme* (Raadsel), een door critici als vulgair gebrandmerkt onconventioneel, op de grond gezeten naakt.

Laureaat van de Prijs van Rome in 1877, kan hij zich vier jaar lang in Italië creatief uitleven. Zijn wassen *Graffiguur* op het *Salon de l'Essor* van 1885 leidt naar de eerste opdrachten: beelden voor het Broodhuis (1886) en het Stadhuis (1885-

1888), borstbeelden allerhande, fonteinen, het 't Serclaes gedenkteken bij de Grote Markt, maar ook een *Doodsgenius* voor Alphonse Moselli (Laken, ca 1896) en de *Stilte van het Graf* (1894-96) voor de begraafplaats van Sint-Gillis. Zij verklaren mede zijn bijnaam '*Poète du Triste*'. Na een eerste mislukte poging in 1882, wordt hij in 1898 aangesteld tot leraar beeldhouwen naar antiek model aan de Academie voor Schone Kunsten. Kanker veit hem in zijn atelier te Sint-Gillis op 24 december 1904, 54 jaar oud.

Vier jaar later zal zijn laatste rustplaats geëerd worden met een bekoorlijk gedenkteken door Eugène Dhucque. In blanke Euvillesteen neemt het de vorm aan van een sierlijke, classicistische portiek met Corinthische kolommen en entablement waarop als enig opschrift '*JULIAAN DILLENS 1849-1904*'. Een witmarmeren portretbuste van Dillens door Jules Lagae, zijn leerling en beschermeling, stond centraal op een ranke sokkel. Aan diens voeteneind zat een ingedommeld, mollig knaapje, het hoofd rustend op een urne, mogelijks een beeld van Dillens zelf.

Het grafmonument voor de beeldhouwer J. Dillens, naar ontwerp van architect Eugène Dhucque, uitgevoerd door beeldhouwer J. Dillens, met borstbeeld door Jules Lagae en slapend kind door J. Dillens (*L'Émulation*, 1912).

De begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Oorspronkelijk slechts een 7,44 are groot, aangelegd in 1875 ter vervanging van het parochiaal kerkhof rond de romaanse Sint-Clemenskerk te Watermaal en van de vroegste begraafplaats van Bosvoorde aan de kruising van de Hertogendreef en Georges Benoîtlaan (na 1799), wordt de huidige begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde aan de Buksboomstraat gekenmerkt door haar schilderachtige, afhellende ligging aan de rand van het Zoniënwoud: een doelbewuste verwijzing naar de 'Elyische Velden' waarin de hagelwitte, open graf galerij uit 1920 in neo-Griekse stijl – verwijzend naar de Atheense Stoa – een determinerende rol speelt. Nog grotendeels ommuurd en aan de ingang geflankeerd door classicistisch ogende dienstpaviljoenen, getuigen een aantal opmerkelijke graftekens van het bevoorrechte, residentiële karakter van de gemeente.

De graf galerijen van Watermaal-Bosvoorde, in neo-Griekse stijl.

Vermeldenswaard is het blauwhardstenen grafmonument – een combinatie van crypte en obelisk – voor Leopold Wiener (Venlo 1823-Brussel 1891) en echtgenote Sarah Newton, voormalig provincieraadslid en burgemeester alhier (1872-1890), hoewel minder bekend maar verdienstelijker als kunstenaar. Opgeleid bij zijn broer Jakob, verhuist hij in 1840 naar Brussel waar hij aan de Koninklijke Academie les volgt bij Guillaume Geefs, om zich nadien te vervolmaken bij David d'Angers aan de *Ecole des Beaux Arts* in Parijs. Vanaf 1847 gelast met de gravure van Belgische munten en in 1865 aangesteld tot hoofdgraveur, ontwerpt hij ondermeer herdenkingspenningen bij de inhuldiging van de Congreskolom (1859) en de eerstesteenlegging van de kerk van Laken (1854), of voor Charles Rogier en Louise-Marie d'Orléans. Als beeldhouwer onderscheidt hij zich met de kariatiden voor het Hotel van de Gouverneur van de Nationale Bank, aan de Wildewoudstraat te Brussel. Verwant, hoewel dichterbij de ingang gelegen, zijn de classicistische monumenten voor E.-H. De Belder '*Ordinatus in Waver Sae Catharinae die 26 Oct. MDCCCXXXVI*' (1836), 32 jaar lang pastoor van Bosvoorde, en dit, rijkelijk met symbolen getooid, voor de familie Depaire.

Een neogotische, kruisvormige sarcofaag, naar een ontwerp van de Franse architect-restaurateur Eugène Viollet-le-Duc, markeert de laatste rustplaats van de katholieke politicus Auguste Beernaert (Oostende 1829-Luzern 1912), zijn echtgenote Mathilde Morel (†1922) en zus Euphrasine Beernaert (1831-1901). Na studies in Leuven, Parijs, Berlijn en Heidelberg, vestigde hij zich in 1853 als advocaat in Brussel. In 1874 wordt hij verkozen tot volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Tielt en bekleedt hij achtereenvolgens de ambten van minister van Openbare Werken in het katholieke kabinet De Theux-Malou (1873-1878) en van minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken in de katholieke overgangsregering Malou-Jacobs-Woeste (1884); hoedanigheden waarin hij de uitbouw stimuleerde van het spoorwegnet en de haveninrichtingen van Antwerpen, Gent en Oostende, en voor de energievoorziening van de textielstreek van Verviers de stuwdam van de Gileppe laat bouwen. Tijdens de Schoolstrijd, onder de radicaal-liberale regering Frère-Orban (1878-1884) treedt hij op als leidende figuur van de katholieke oppositie, die hij uitbouwt tot een confessionele partij

Het grafmonument voor beeldhouwer-medailleur en burgemeester van Bosvoorde Leopold Wiener.

Kruisvormig grafmonument geïnspireerd door een project van E. Viollet-Le-Duc, uitgevoerd voor politicus en Nobelprijswinnaar voor de Vrede, Auguste Beernaert.

waarvan hij in 1884 de eerste voorzitter wordt. In 1884-1894 brengt hij als regeringsleider een eerste sociale wetgeving tot stand – met ondermeer verbod op mijnarbeid voor kinderen – en een eerste Grondwetsherziening met invoering van de kiesplicht en het algemeen meervoudig stemrecht. Met zijn steun – ‘*Si le Congo existe, c’est grâce à vous*’ – werd koning Leopold II in 1885 soeverein van de Onafhankelijke Congostaat. De verwerping door de Kamer van zijn wetsontwerp op de evenredige vertegenwoordiging zou in 1894 leiden tot zijn ontslagname. Zijn gezaghebbend optreden op de Internationale Vredesconferenties van Den Haag in 1899 en 1907, en in het bijzonder zijn inzet voor de beperking van wapeniging en het verbod op oorlog vanuit de lucht worden in 1909 door Oslo erkend met de Nobelprijs voor de Vrede.

Zijn jongere zus Euphrosine was als landschapsschilder niet onverdienstelijk, weliswaar vooral actief in Holland en Noorwegen.

Een onbehouwen rots met bronzen medaillon door Jules Lagae herdenken de jurist Adolphe Maton (1839-1895), tweede bewoner van het Charle-Albert kasteel, stichter in 1875 van een *Revue pratique du notariat belge* en van een vrije school voor notariële praktijk in Brussel, maar ook van een eerste leerstoel voor notarieel recht aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Verwant is de ruwe hardstenen tombe voor ‘architecte-décorateur’ Georges Hobé (1854-1936) ‘*Fils d’un entrepreneur, il débuta dans l’ameublement (...), ne sortit d’aucune école, n’appartint jamais à une académie et se désigna modestement de simple bâtisseur*’. Best bekend, naast talrijke woningen in het Brusselse, blijven zijn bijdrage tot de Koloniale Tentoonstelling van 1897 in Tervuren, zijn Kursaal in Namen (ca 1907) en zijn vele cottages – waaronder het eigen *Kikhill* – voor de uitbouw van de badplaats De Panne vanaf 1892.

Een sobere portiek met taxushaag in een uithoek van de begraafplaats herinnert aan Adolphe Stoclet (1871-1949). Ingenieur, directeur van de *Société générale de Belgique*, voorzitter van de *Compagnie internationale des Chemins de Fer*, mecenas en kunstverzamelaar blijft hij, als bouwheer van het gelijknamige ‘paleis’ aan de Tervurenlaan (1905-1911), een meesterwerk van architect Josef Hoffman (1870-1956) en diens *Wiener Werkstätte*, onsterfelijk.

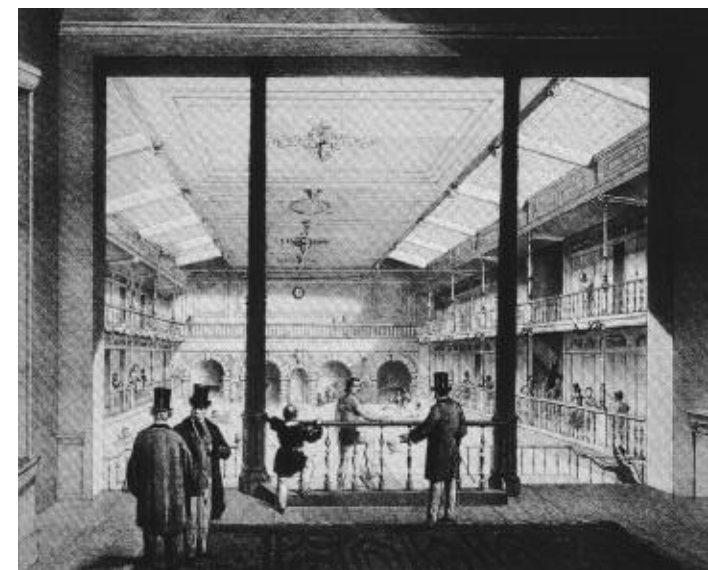
‘*Monsieur Constantin Héger, Ancien Préfet des Études à l’Athenée de Bruxelles, 1809-1896*’ is niemand minder dan de directeur van het

Pensionnat Héger aan de Brusselse Isabellastraat, waar Charlotte Brönte (*Jane Eyre*, 1847) en haar zus Emily (*Wuthering Heights*, 1847) in 1842-1843 hun kennis van het Frans bij-schaafden. Verhaalt Charlotte’s *Villette* (1847?), dat zich in Brussel afspeelt, niet de onmogelijke liefde voor haar knappe leraar Constantin, helaas gehuwd en zijn plichten als echtgenoot getrouwt?

En wat te denken van de bronzen herdenkingskrans ‘*Souvenir offert par les amis des bains St-Sauveur à Mr. Eugène-Philippe Ackerman. 1890-1925*’: huldeblijk voor de uitbater van deze allereerste Brusselse badinrichting (ca 1818) of herinnering aan een drama?

Geen groots monument voor chirurg Antoine Depage (Bosvoorde 1862-Den Haag 1925), die omstreeks 1889 in Brussel het eerste private chirurgisch instituut in gebruik nam. Hoofd van de chirurgische afdeling van het Sint-Pietershospitaal, professor aan de ULB, lijfarts van koning Leopold II en voorzitter van het Belgische Rode Kruis, speelde hij tijdens de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol bij de organisatie van de hygiënische diensten. In het bijzonder zijn *Hôpital de L’Océan*, in het gelijknamige hotel in De Panne, ondanks de strikte regels op minder dan 10 km van het front maar met de steun van koningin Elizabeth, bezorgde hem onsterfelijke faam. Zijn echtgenote Marie Picard (Brussel 1872-13 zeemijlen buiten Queenstown, Ierland 1915), een kleindochter van Constantin Héger, zou de dood vinden op haar terugweg van fondsenwervingen in de Verenigde Staten, bij het torpederen van de *Lusitania*.

Enig zoeken op het oorlogsmonument ‘14-’18 levert de naam op van de kunstschilder en beeldhouwer Rik Wouters (1882-Amsterdam 1916), die hier met zijn piepjonge echtgenote en model Nel in zijn huisje aan de Bezemhoek (Sparrenstraat 48, later Citadelplein 6) jarenlang bittere armoede zou leiden vooraleer – grotendeels blind geworden – aan kanker te overlijden.

De ‘Saint-Sauveur’-baden, te Brussel, vóór 1910.

De begraafplaats van Schaarbeek

Gabrielle Petit. De jonge vrouw wordt voorgesteld met een knie op de grond. Ze heeft één hand op de borst en de andere opgeheven als teken van de onderwerping aan het offer, maar ook als teken van hoop en van aanzet tot een overwinning.

In de landelijke gemeente Schaarbeek zal het kerhof rond de 13de-eeuwse Sint-Servaaskerk, ter hoogte van de huidige Bijenkorfstraat en Josaphatstraat, in gebruik blijven tot januari 1868. De kerk zelf zou pas in 1905 worden gesloopt, al was ze reeds sinds 1842 vervangen door een nieuwbouw naar ontwerp van Tilman François Suys. Spijts hevige tegenkanting van de kerkfabriek dreef het gemeentebestuur de aanleg door van een nieuwe begraafplaats in Helmet, langsheen de Haachtsesteenweg, aanvankelijk 6 ha groot maar herhaaldelijk uitgebreid tot 8 ha. Vanaf 1929 zouden op het grensgebied van de gemeenten Evere en Sint-Stevens-Woluwe een 29 ha grond worden verworven voor de aanleg van een derde begraafplaats. Door omstandigheden zou deze pas in gebruik worden genomen in april 1955. Vijftien jaar later werd de oude begraafplaats afgeschreven en meteen, ondanks hevige protest, vervangen door een nieuwbouw.

De huidige begraafplaats aan de Jules Bordetlaan, wellicht naar ontwerp van Victor Cornelissen, vertoont een zowat driehoekig grondplan, doorsneden door een hoofdlaan vanaf de ingang en onderverdeeld in perken. Een stenen vrouw (gesigneerd N. E.) wijst de plek aan waarheen de stoffelijke resten werden overgebracht van Gabrielle Petit. Het ereperk voor de slachtoffers van beide Wereldoorlogen wordt gemarkeerd door een natuurstenen halffrond met hardstenen beeldengroep door Mathieu Desmaré, een meer dan levensgrote burgerlijke Pietà geflankeerd door gesluierde pleuranten. Graftekens met beeldhouwwerk en grotere monumenten afkomstig van de oude begraafplaats staan gegroepeerd over een drietal perken. Voormalig steenkapper, voorzitter van de Belgische Arbeiderspartij en minister van Staat Louis Bertrand (1856-1934) deelt er het gezelschap van dr. in de Rechten en katholiek minister van Staat Henri Jaspar (1870-1938).

Aquarellist Henri Staquet (1838-1906), een volgeling van Hippolyte Boulenger en de School van Tervuren werd op zijn monument met kabbelende golfjes in brons vereeuwigd door Godefroid Devreese (1861-1941), net als historieschilder en conservator van de

Het monument 'Aan onze voor het Vaderland gestorven medeburgers – A nos concitoyens morts pour la Patrie', door Mathieu Desmaré.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten Antoine Van Hamme (1838-1903). Duivel-doet-al maar vooral dichter en Vlaams voorvechter Emanuel Hiel (1834-1899) – 'Vlaanderen was voor hem de wereld' – vertegenwoordigt er de letterkunde. De beeldhouwer César Bataille is er met meerdere bronzen beelden opvallend aanwezig; Thomas Vinçotte (1850-1925), wiens ruitersstandbeeld van koning Leopold II het Troonplein siert en die met Jules Lagae (1862-1931) een vierspan plaatste op de arcaden van het Jubelpark, ligt hier. Bouwmeester Gustave Saintenoy (1832-1892), ontwerper van het stadspaleis van de Graaf van Vlaanderen aan het Koningsplein en van het treinstation Brussel-Leopoldswijk rust met familieleden onder een blauwe hardsteen. Kunstschilder René Magritte (1898-1967) en echtgenote sluiten de rij bekenden af, ternauwernood herkenbaar aan de surrealistisch sobere granieten grafsteen.

Begraafplaats van Elsenne, het Militair ereperk met soldatenbeeld van Isidore De Rudder.

BIBLIOGRAFIE

CELIS, M. en VANDENBREEDEN, J., *Kerkhof van Laken, Epitaaf vzw/ Uitgeverij Plaizier*, Brussel, 1991.

CELIS, M. et VANDENBREEDEN, J., *Monumenten 'Be'leven. Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein*, Gemeentekrediet, Brussel, 1994.

CELIS, M., *Brusselse wandelingen. Het kerkhof van Laken*, Stad Brussel - Cel Historisch Erfgoed, Brussel, 1999.

COSYN, A., *Laeken ancien et moderne*, Imprimerie scientifique Charles Bulens, 1904.

DELABY, É. en HAINAUT, M., *Les Artistes/Personnalités inhumées au cimetière d'Ixelles*, in *Cercle d'Histoire locale d'Ixelles*, 12, 1983, 20-21, 1986.

MALEVEZ, G., *Van parochiale tot gemeentelijke begraafplaatsen*, in *Het Gewest Brussel*, Gemeentekrediet, 1989, pp. 226-231.

NOTERMAN, J., *Guide des Cimetières de Bruxelles*, Éditions J.-M. Collet, Braine-l'Alleud, 1998.

PIERRET, P., *Ces pierres qui nous parlent... Mémoires juives et patrimoine bruxellois. Le cimetière du Dieweg au XIXe siècle*, Didier Devillez Éditeur, Brussel, 1999.

VANDERVELDE, C., *La Nécropole de Bruxelles*, in eigen beheer, Brussel, 1991.

VANDERVELDE, C., *Les Champs de Repos de la Région bruxelloise*, in eigen beheer, Brussel, 1997.

VERMAELEN, B. en WAUTERS, T., *Het Kerkhof aan de Dieweg*, nr 2 in de collectie Brussel Stad van Kunst en Geschiedenis, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 1993.

Omslag:

Het kerkhof van Laken. Op de achtergrond de Onze-Lieve-Vrouwkerk met koninklijke rouwkapel.

Pagina 1:

Monument naar ontwerp van architect P. Picquet, met een halfnaakte pleurante van Paul Dubois.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEEDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT (NL - FR)
DE COLLEGALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK (NL - FR - ESP - GB)
MARGARETA, AMBIBORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DE VIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÉRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAKEN (NL - FR)

Collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis**

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Brusselse kerkhoven en begraafplaatsen

Daar ze getuigen zijn van de filosofische en godsdienstige overtuigingen, van de sociale status en van de diverse kunststromingen vormen de begraafplaatsen een patrimonium dat gevrijwaard dient te worden.

Om redenen van volksgezondheid en wegens plaatsgebrek werd de *intra muros* begraving verboden door het Edict uit 1784 van keizer Jozef II en werden er nieuwe rustvelden aangelegd in gemeenten gelegen buiten de tweede omwalling. Gedurende de tweede helft van de 19de eeuw werden er, naar het voorbeeld van Père-Lachaise in Parijs, begraafplaatsen aangelegd met vele luisterrijke monumenten ter glorie van de meest vermaarde overleden burgers, zoals in Laken en Elsene.

Emir Kir,
Staatssecretaris

bevoegd voor Monumenten en Landschappen

